

Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte is het vijfde deel in de serie Studium Generale.

Reeds verschenen:

- *De drie stukken in de theologie van Luther, Calvijn en Kohlbrugge* — prof.dr. A. de Reuver
- *Meerdan een teken* — prof.dr. A. de Reuver
- *Het drievoudige ambt van Christus* — ds. J. Westerink
- *Occulte machten en bevrijding* — prof.dr. M.J. Paul

drs. M. Golverdingen

Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte

Een ontwikkeling in hoofdlijnen

Inhoud

Woord vooraf 7

Verlichting en Afscheiding 9

Groen van Prinsterer en het ontstaan van de gereformeerde gezindte 3¹

Rondom de Doleantie 52

Kerkelijke bewustwording en denominatie-uorming rond 1900 75

Breuken en breuklijnen tussen 1944 en 1969 99

Het oecumenische denken, Samen op Weg en de breuk van 2004 123

Ten slotte 146

Literatuur 149

Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte
Golverdingen, drs. M.

ISBN [ioj 90-5829-721-7

ISBN [13] 978-90-5829-721-1

nur704

trefw. kerkgeschiedenis

Grafische vormgeving: Theresia Koelewijn

Afbeelding omslag: Groen van Prinsterer— Iconographisch
Bureau, Den Haag

© 2006 UITGEVERIJ GROEN - HEERENVEEN

Alle rechten voorbehouden

Uitgeverij Groen is onderdeel van Uitgeversgroep Jongbloed
te Heerenveen

www.jongbloed.com

Verlichting en Afscheiding

De bekering van ds. Hendrik De Cock

IN 1829 werd Hendrik De Cock (1801-1842) predikant in het Groningse dorpje Ulrum. Dit was zijn derde gemeente. De gemeente was maar voor een deel `verlicht: Er waren nog veel rechtzinnige christenen met een bevindelijke inslag. Ouderling). Beukema leende De Cock boeken van verschillende oude schrijvers, die de nadruk legden op bekering en bevinding. Een opmerking van de bejaarde catechisant Klaas Pieters Kuipenga trof De Cock diep. Deze boer, die even buiten het dorp Ulrum woonde, kwam elke week in de pastorie om catechisatie te ontvangen. Hij sprak met De Cock over de onmacht van de mens tot het goede en zijn strafwaardigheid voor God. Daaraan voegde hij een opmerking toe, die De Cock trof tot in het diepst van zijn hart: 'Als ik ook maar een zucht tot mijn zaligheid moest toedoen, was het voor eeuwig verloren.' Voor de dorpsdominee van Ulrum was dat vreemde taal. Hij durfde zijn catechisant echter niet tegen te spreken omdat Kuipenga Bijbelteksten aanvoerde als grond voor zijn overtuiging. Daardoor begon De Cock de Schrift opnieuw te onderzoeken.

In de winter van 1831 kwam Hendrik de Cock voor het eerst van zijn leven in aanraking met een verkorte uitgave van de *Institutie* van Johannes Calvijn. Hij had deze geleend van een collega. De bestudering van de *Institutie* greep hem zeer aan. Het kwam tot een innerlijke breuk met de gematigd vrijzinnige overtuiging, die hij met talloze andere predikanten van zijn tijd deelde. Het licht van de genade ging in zijn leven op. Dit klonk ook door in zijn prediking.

Men sprak erover in de hele noordwesthoek van Groningen. Zondags reisde men vanuit de omringende dorpen als Uithuizen, Leens en Zoutkamp naar Ulrum om De Cocks prediking te horen. Wat bezielde die mensen om voor het horen van een preek de lange reis naar Ulrum te maken? De later zo bekende turfgraver en oefenaar Luitsen Dijkstra kwam zelfs helemaal uit het Drentse Smilde. Toen de burgemeester van Ulrum vroeg waarom hij de lange reis ondernam, antwoordde hij: 'De waarheid is ons wel veertien uur reizen waard'.

Positiekeuze tegen de Verlichting

De waarheid was schaars. De gereformeerde leer was bij velen niet bekend. In de loop van 1832 bracht een weduwe uit De Cocks gemeente hem een exemplaar van de Dordtse Leerregeles. De inhoud raakte hem. In het boekje, eens uitgegeven op last van de Synode van Dordrecht 1618-1619, vond De Cock een weergave van zijn diepste overtuiging. Hij was verbijsterd over het feit dat de kerk die hij diende deze belijdenis officieus negeerde en officieel ontkrachtte. Hij besloot de Dordtse Leerregeles opnieuw uitte geven. Het belijdenisgeschrift verscheen in september 1833. In zijn woord vooraf tekende De Cock de geestelijke armoede van zijn tijd. De meeste geleerden en ongeleerden in zijn dagen hebben van het oprechte geloof en de waarachtige bekering 'een geheel verkeerd en verward denkbeeld, en in plaats van te staan naar een levendig geloof, (zijn zij) tevreden met een dood geloof, in plaats van te staan naar een geloof hetwelk Gods gave is, (zijn ze) tevreden met een geloof van eigen maaksel, van eigenwillige omhelzing en aangrijping [...] Als het over de bekering gaat, zegt men dat die bestaat 'in het kwade te laten en het goede te doen, niet wetende dat de mensch uit en van zichzelf onbekwaam is tot enige goed en geneigd tot alle kwaad (...). Deze dwaalgeesterij en zielemoord wordt gepresenteerd onder de naam van nieuw licht. Maar deze dwalingen zijn zo oud als de kerk en komen niet voort uit het licht, maar uit de duisternis van onze verduisterde en verdorvene rede.'¹

Het historisch geloof is bijna verdwenen. Bijna de gehele gereformeerde kerk is in de praktijk remonstrants geworden. De Cock roept zijn lezers op om tot weer te keren tot de 'Hervormde Godsdienst of den waarachtigen dienst van God in geest en waarheid, die verre de meesten verlaten hebben, zich gekeerd hebbende tot de drekgoden der verdorvene en verduisterde rede'.²

De positiekeuze van De Cock was duidelijk. Hij keerde zich tegen de invloed van de Verlichting, die sinds de achttiende eeuw steeds meer aan kracht had gewonnen en de gereformeerde theologie had geïnfiltreerd. Het gezonde verstand, het licht van de menselijke rede, werd boven de Schrift geplaatst. De kern van het verlichte denken kan worden samengevat in twee korte zinnen: Wat niet redelijk is, is niet waar. Wat in strijd is met de natuurwetten is niet redelijk en daarom niet waar. Die gedachte kreeg in kerken school in toenemende mate invloed. Men streefde naar een redelijk te verantwoorden theologie. Zo'n theologie vond men in het zogenaamde supranaturalisme. In de natuur verloopt alles volgens vaste wetten. God laat zich daar niet mee in. Maar boven — supra — de natuur is er een zekere ruimte voor God om wonderen te doen. Aan het einde van de achttiende eeuw beheerste het verlichte denken universiteiten als die van Groningen en Utrecht. In Groningen was Hermannus Muntinghe (1752-1824) de toonaangevende vertegenwoordiger. Hij was ook de voorbereider van de Groninger richting. Talloze gereformeerden kregen in de kerk stenen voor brood uitgereikt en zochten geestelijk onderdak in een van de vele plaatselijke gezelschappen of conventikels, die zich als een dicht netwerk uitstrekten over stad en platteland.

De Groninger richting

Hendrik De Cock was gevormd door de zogenaamde Groninger richting, die in Petrus Hofstede de Groot (1802-1886) een uitstekende woordvoerder had. De Groot was voor zijn hoogleraarschap predikant geweest te Ulrum. Het licht van de rede bracht voor hem mee, dat men zich uitsluitend beriep op het

Evangelie, waaruit de christelijke waarheden moesten worden geput. De gereformeerde leer en de belijdenis zelf hadden afgedaan. De prediker moest de gemeente terugroepen van de belijdenis naar de Bijbel en vervolgens van de Bijbel naar het Evangelie in de Bijbel. De Bijbel beoogde vooral de opvoeding van de christenen, die steeds meer aan God gelijkvormig moesten worden gemaakt. Jezus was voor Hofstede de Groot de volmaakte opvoeder van het volk. Door deze opvoeding zouden de volkszonden steeds meer verdwijnen.

Tegelijkertijd verdwenen de klassieke gereformeerde leerstukken uit de prediking, zoals het geloof in de Drie-eenheid van God; de belijdenis van de Godheid van de Heere Jezus; en de leer van de verzoening met God door de voldoening van Christus als Borg. Het sterven van Jezus op Golgotha was geen betaling voor de zonde meer, maar moest zuiver zedelijk worden opgevat. Op Golgotha werd duidelijk hoe diep zondig het menselijk geslacht was, dat zich aan Jezus durfde te vergrijpen. Jezus toonde ons daar Zijn volmaaktheid en de liefde van Zijn Vader. Nu moest de mens zich aan de liefde van deze Vader toevertrouwen. Hofstede de Groot durfde het aan om te zeggen: 'Het is geheel on-evangelisch, dat Jezus' dood ons in die zin vergeving zou brengen, dat God ons om Jezus, om Jezus' wille, of om Jezus' verdiensten vergeeft.'³ Om te bewijzen dat er dan toch verzoening mogelijk is, wees hij op de gelijkenis van de verloren zoon. De zoon kwam tot verzoening met zijn vader zonder het lijden en sterven van Jezus!

De Groninger richting kreeg grote invloed. Men hield eenvoudige preken, legde een warm getuigenis af van de Vaderliefde van God en spoorde de gemeente aan om rein voor God te leven. Maar de gewone man, die bij Schrift en belijdenis leefde, herkende het duidelijk vrijzinnige element. De verzoening door het bloed van Christus werd niet gepredikt.

De Groninger richting zou de weg banen voor de radicale moderne theologie, die in de negentiende eeuw grote invloed zou uitoefenen in de Nederlandse Hervormde Kerk. De belangrijkste vertegenwoordiger van deze stroming werd J.H. Scholten (1811-1885), die ook Abraham Kuyper onder zijn studenten telde.

Drie dijkdoorbraken

De invloed van de Verlichting, waartegen Hendrik De Cock positie koos, was in zijn tijd reeds algemeen geworden. Het oude, gereformeerde landschap van de kerk uit de zeventiende en achttiende eeuw bestond niet meer. De dijken om dit landschap waren op drie plaatsen gebroken. Het water van de Verlichting stroomde nu frank en vrij over het grootste deel van het eens gereformeerde Nederland.

De eerste dijkbreuk werd veroorzaakt door de invoering van de *Evangelische Gezangen*, ontstaan op initiatief van de Provinciale Synode van Noord-Holland in 1796. De bundel werd in 1807 in de kerk ingevoerd. Tegelijkertijd stelde de Synode het zingen ervan verplicht. Hoewel er van een heersende kerk geen sprake meer was door de scheiding van kerk en staat, zorgden de kerkelijke colleges er voor, dat de zweep van de burgerlijke overheid voor gebruik klaar stond. Raadspensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck, de hoogste autoriteit in burgerlijke en kerkelijke zaken, zegde zijn steun bij de invoering toe.

In de gezangenbundel waren twee lijnen te onderscheiden. Er stonden liederen in met een klassiek-gereformeerde inhoud, waarin de drie stukken van de Heidelbergse Catechismus — ellende, verlossing en dankbaarheid — duidelijk doorklonken. Daarnaast was er de lijn van de gematigde verlichte theologie, die zich kenmerkte door de drieslag God, deugd en onsterfelijkheid. Deze lijn overheerste in de bundel. Gezang 53 gaf het moderne gevoelens als volgt weer:

*Mijn God! Wat ooit in mij uerdoov'
Dat ik altijd aan U geloou:
Aan deugd en eeuwig leven;
Dan zal 't gevoel van mijn waardij,
Hoe hobb'lig hier mijn pad ook zij,
Mijn boezem nooit begeven.*

De invoering ging gepaard met 'treurige verdeeldheden' We staan hier bij het begin van de gezangen kwestie, die tot op de

dag van vandaag kerken bezighoudt. De gezangenkwes- tie was bij de Afscheiding van 1834 niet het belangrijkste punt, maar vertroebelde wel heel duidelijk de kerkelijke situatie. Het bindende voorschrift om een gezang te zingen in de eredienst zou door de kerkbesturen gebruikt worden om predi- kanten als Hendrik De Cock te Ulrum en Anthonie Brummel- kamp te Hattem knock-out te slaan.

De tweede dijkbreuk werd veroorzaakt door de invoering bij Koninklijk besluit van het *Algemeen Reglement voor het bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden*. Veelzeggend voor de geest van die tijd is het gegeven dat de ondertekening door koning Willem I, een verlicht despoot, plaats vond op zondag 7 januari 1816. De Reglementenbundel was het resultaat van de inbreng van een drietal ontwerpers: Jacobus Diedericus Janssen, de zeer deskundige secretaris van het departement van Eredienst, die het ontwerp maakte, een commissie van elf predikanten uit diverse provincies en de koning zelf.

Alle protesten van de bestaande classes werden terzijde geschoven. De Gereformeerde Kerk, die uitging van de zelf- standigheid van de plaatselijke gemeenten, werd opgeheven. Het Algemeen Reglement ging uit van een landelijke kerk, die op landelijk niveau werd aangestuurd door een synode. Er was sprake van een kerkgenootschap of een landelijke vereni- ging van hervormde godsdienstigen met afdelingen. De plaat- selijke gemeenten speelden als levende cellen geen rol meer in het landelijk kerkelijk samenleven. Alles werd zeer redelijk, zeer centraal, van boven af geregeld door de kerkelijke bestu- ren en wel in deze volgorde, die voor zichzelf spreekt:

- synode;
- provinciaal bestuur;
- classicaal bestuur;
- kerkenraad.

Het ging om een echte bestuursorganisatie, die zich niet mocht inlaten met de leer en zich moest beperken tot de 'uit- wendige politie' De leer handhaven betekende alléén dat men

als bestuur zorg droeg dat de heersende verlichte uitleg van de leer werd gehandhaafd. De betekenis van de invoering van het Algemeen Reglement mag niet worden onderschat. In fei- te is deze inbreuk op de rechten van de kerk van Jezus Christus de bron van alle kerkelijke ellende in de negentiende en twin- tigste eeuw!

De ene na de andere dijkdoorbraak volgde. De laatste was de invoering van het *Reglement op het Examen*. Daarbij ging het om een nadere uitwerking van het Algemeen Reglement, opgesteld door ds. Donker Curtius te Arnhem. Deze regeling bepaalde dat kandidaten tot het predikambt voor hun toela- ting een formulier moesten ondertekenen. Dit formulier week inhoudelijk af van het formulier dat de Synode van Dordrecht had voorgeschreven. Het formulier van Donker Curtius kon dubbelzinnig worden opgevat. De kandidaat stemde in met de leer 'welke overeenkomstig Gods heilig Woord in de aange- nomen Formulieren van Eenigheid der Nederlandsche Her- vormde Kerk is vervat' Het 'overeenkomstig' kon worden gele- zen als een quia of omdat, maar ook als een quatenus: voor zover. De opsteller had dat bewust zo gedaan, om de bestaande situatie met een sterke mate van leervrijheid te kunnen handhaven. 'Voor zover...' liet alle ruimte voor leervrijheid, voor de Groninger school en voor het latere radicale modernisme. De synode van de Nederlandsche Hervormde Kerk heeft in de negentiende eeuw altijd geweigerd om een uitspraak te doen over deze kwestie. De taak van een synode was immers niet het oplossen van leergeschillen, maar alleen het zorg dragen voor het bestuur van de kerk.

Twee reacties op de Verlichting: Reveil en Afscheiding

De doorwerking van de Verlichting in de kerk, riep twee reac- ties op. De eerste reactie staat bekend als het Reveil, het geestelijk ontwaken. Deze beweging, die in de volgende lezing nog nadere aandacht ontvangt, ontstond in het begin van de

d'Aubigné (1794-1872), die later hofprediker zou worden van koning Willem I in Brussel. Het Reveil in Nederland had een aristocratisch karakter. Het was vooral een beweging onder mensen in hogere kringen.

Het Reveil was echter van groot belang voor het ontstaan van de Afscheiding vanwege enkele invloedrijke publicaties die de gewone man bereikten en velen wakker schudde. Daarbij behoorde het geschrift uit 1825 van de Haagse predikant ds. D. Molenaar: *Adres aan alle mijn Hervormde Geloofsgenoten*. Van veel belang was ook het boekje van de Hagenaar C. baron van Zuylen van Nyevelt: *De Hervormde Leer*, dat in 1832 verscheen. Hendrik De Cock werd er zeer door aangesproken. Het geschrift waarschuwde tegen een samensmelting van allerlei 'Ieren, zodat men geen zuivere leer meer overhoudt. De Cock vroeg op een classisvergadering wie er met deze publicatie instemde, maar al zijn collega's spraken zich tegen het boekje van Van Zuylen uit.

Moeilijkheden te Ulrum

Langzamerhand begonnen zich in Ulrum een aantal moeilijkheden voor te doen. De eerste had betrekking op het feit dat De Cock ertoe was overgegaan om kinderen van ouders uit andere gemeenten te dopen. Men wilde zijn kinderen niet laten dopen door de eigen predikant, omdat die verlichte denkbeelden uitdroeg. Dat achtte men in strijd met de tweede doopvraag, waarbij de ouders instemmen met de leer 'die in de christelijke kerk alhier' geleerd wordt. De kerkenraad en de predikant van Ulrum vonden dergelijke verzoeken billijk. Het dopen van kinderen uit andere gemeenten werd in de Regiementenbundel niet verboden en zou pas in 1842 worden verbonden aan de voorwaarde dat de plaatselijke predikant zijn toestemming verleende.

De Haagse Reveilman ds. Molenaar adviseerde Ulrum om niet tot het dopen van kinderen van elders over te gaan. Het gaat bij het jawoord op de betreffende vraag immers over het 'a' op het formulier in de zin en de geest van de Hervormde Kerk. Afwijkingen in de leer zijn voor rekening van de predi-

kant. In Ulrum was men niet overtuigd. Ouders legden het 'alhier' strikt plaatselijk uit. De Cock doopte dan ook zestien kinderen uit andere gemeenten. De predikant van de gemeente waar men lid was, ontving geen bericht. Deze handelwijze moet beslist onordelijk worden genoemd. Het gevolg was een aanklacht tegen De Cock bij het classicaal bestuur.

De publicatie contra Meijer Brouwer en Reddingius

Een commissie van onderzoek vervoegde zich bij de kerkenraad. Die commissie sprak niet alleen over het dopen van kinderen uit andere gemeenten — dat kreeg niet eens zoveel aandacht — maar vroeg De Cock ook of hij een boekje geschreven had tegen publicaties van de predikanten Meijer Brouwer te Uithuizen en Benthem Reddingius te Assen. Meijer Brouwer had De Cock op een classisvergadering uitgedaagd om een door hem geschreven preken bundel te weerleggen. De Cock was de enige ter vergadering, die niet met de inhoud akkoord ging. De titel van zijn publicatie was duidelijk: *Verdediging van de ware Gereformeerde leer en van de ware Gereformeerden, bestreden en tentoongesteld door twee zoogenaamde Gereformeerde Leeraars, of de schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven en verdedigd door H. De Cock, gereformeerd leraar te Ulrum*.

Brouwer wees de leer van de verdorvenheid van de mens af, wilde van de noodzaak van de wedergeboorte niets weten en keerde zich tegen de leer van de genadige verkiezing. Zijn collega Reddingius wilde wel de Drie Formulieren handhaven, maar wees elke binding daaraan af: 'Maar dienen zij ook tot eene regelmaat des geloofs in onze kerk? Daarvoor beware ons de hemel. Een samenstel van menselijke uitleggingen en bepalingen zou de regelmaat onzes geloofs zijn? Wij zouden op menselijk gezag steunen, en daarbij zweren?'¹⁴ De samenstellers van de belijdenisgeschriften hadden volgens hem gehandeld naar het licht dat zij toen hadden. Als zij konden terugkeren op aarde zouden ze graag gebruikmaken van

Het taalgebruik van De Cock is opvallend scherp. Hij gaat in heilige verontwaardiging over zulke grove afwijkingen van de gereformeerde leer nogal eens over de grens van het aanvaardbare en spreekt over 'moordenaars, lasteraars' Anderzijds moeten we wel beseffen, dat het spreken van de Ulrumse predikant over wolven in de schaapskooi aansluit bij het taalgebruik van de Heere Jezus en de apostelen in de Schrift, bij de stijl van het formulier tot bevestiging van predikanten, dat tot bevestiging van ouderlingen en diakenen en het gebed op de rustdag voor alle nood der christenheid.

De behandeling van De Cock door de commissie van onderzoek was zeer aanvechtbaar. Hij was niet opgeroepen voor het schrijven van een boekje tegen de twee predikanten. Hij kreeg geen gelegenheid om zijn aanval op het tweetal dominees toe te lichten en te verantwoorden. Het quorum dat nodig was om wettige besluiten te kunnen nemen, ontbrak bij het classicaal bestuur. De rechtsgang was niet in overeenstemming met de bepalingen van het Reglement voor Opzicht en Tucht. Hij moest alleen de vraag beantwoorden of hij de schrijver was van het boek in kwestie.

Er was vooroverleg geweest over zijn zaak tussen de preses van de classis, ds. J.J. Damsté te Uithuizermeden, Donker Curtius, de president van de synode en topambtenaar Janssen in Den Haag. De laatste adviseerde om er vooral geen leergeding van te maken, maar het te behandelen als een ordekwestie. Zo'n zonderling en dweepziek prediker moest voorbeeldig worden gestraft. Men kon het eenvoudig niet verkroppen, dat deze eenvoudige dorpsdominee zich verzette tegen de leervrijheid in de Nederlandsche Hervormde Kerk.

Een dag na het onderzoek — op 20 december 1833 — kwam de uitspraak: geschorst voor onbepaalde tijd met behoud van traktement. Als reden gaf men aan, dat De Cock 'zich heeft schuldig gemaakt aan strafbare belediging en liefdelooze veroordeeling van twee zeer achtenswaardige leeraars Reddingius en Brouwer. Als bijkomende schorsingsgronden werden genoemd: bedienen van de doop aan kinderen uit andere gemeenten en het geven van privé-onderwijs aan personen woonachtig in andere gemeenten.

De Cock onderwierp zich aan de schorsing. Hij is de kerkelijke weg tot het einde toe gegaan. Hij ging in beroep bij het provinciaal kerkbestuur. Dat zorgde voor een aanzienlijke verzwarende straf: schorsing voor de tijd van twee jaar met verlies van traktement. Haitjema, een hervormd kerkhistoricus, zou in 1965 spreken over een 'tergend onbarmhartige uitspraak' en een 'onmenselijk vonnis'. Hendrik De Cock beriep zich vervolgens met een zekere naïviteit op de koning, die hem een audientie toestond en hem poogde te 'verbijsteren'.

Tijdens de schorsing volgde een nieuwe aanklacht bij het Provinciaal Kerkbestuur. Dit keer ging het om een Woord vooraf, dat De Cock geschreven had in een boekje van de Delftse verver en koopman Jacobus Klok: *De Evangelische Gezangen, getoetst en gewogen en te ligt bevonden*. De Cock wees in een toelichtend schrijven erop, dat Gods Woord en de Drie Formulieren hoger staan dan de Reglementen. Op 29 mei 1834 namen de heren kerkbestuurders het besluit om de schorsing van De Cock zonder verder verhoor en zonder nader onderzoek om te zetten in een afzetting.

De Cock ging hierop in hoger beroep bij de Algemene Synode, die uitsprak dat men hem te snel had afgezet. Hij kreeg een half jaar om 'aan het provinciaal Kerkbestuur berouw en leedwezen te doen blijken' en een verklaring te ondertekenen dat hij zich stipt aan de Reglementen zou houden. Zo nee, dan ging de afzetting in, zo ja, dan bleef de schorsing van twee jaar zonder enig inkomen toch van kracht. In het begin van oktober 1834 voerde De Cock nog overleg met het Provinciaal Kerkbestuur, maar dat had geen enkel resultaat. Men eiste van hem, dat hij een verklaring van berouw en leedwezen zou tekenen in verband met het Woord vooraf, dat hij in het boekje van Klok had geschreven én de belofte dat hij zich stipt zou houden aan de Reglementen. Daarbij mocht geen voorbehoud worden gemaakt ten aanzien van de vraag of ze op Gods Woord gegrond waren. Toen bleef voor De Cock alleen de mogelijkheid open, die in Handelingen 5:29 wordt gegeven: 'Men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen.'

Het verhaal over de kerkelijke rechtsgang van ds. De Cock lijkt misschien een verhaal zonder einde. Het maakt echter één ding heel duidelijk: de predikant van Ulrum heeft niet in een opwelling de Hervormde Kerk verlaten. De Cock forceerde geen breuk. Hij is allerminst bij de eerste schorsing tot scheurmaking overgegaan. Hij legde de kerkelijke weg af. De procedure zelf rammelde aan alle kanten, verliep zeer merkwaardig en was eigenlijk ongeldig.

Het begint met het dopen van kinderen uit andere gemeenten. Het Provinciaal Kerkbestuur ziet kennelijk in dat het dopen als zodanig niet strafbaar kan worden gesteld. In plaats van vrijspraak volgt voortzetting van de procedure naar aanleiding van het boekje over Brouwer en Reddingius. De procedure wordt afgesloten met een afzetting in verband met de gezangenkwestie: het Woord vooraf In het boekje van Klok.

De Afscheiding of Wederkeer

In oktober 1834 bracht de jonge ds. H.P. Scholte te Doeveren een bezoek aan De Cock om zijn medeleven te tonen. De kerkenraad van Ulrum nodigde hem uit om op zondag 12 oktober te preken, maar de consulent ds. N. Smith te Leens weigerde beslist om toestemming te geven. Hij kreeg de nodige instructies van het Provinciaal Kerkbestuur. Ds. Scholte preekte daarom op vrijdagavond 10 oktober en doopte een groot aantal kinderen. Op zondagmiddag hield hij een hagenpreek op een stuk land achter de pastorie.

Op maandagavond 13 oktober 1834 tekende de gehele kerkenraad de *Acte van Afscheiding of Wederkeering* op een vergadering. De volgende dag — 14 oktober 1834 — werd een ledenvergadering gehouden. De Acte werd toen getekend door 137 personen. Daarbij waren 62 gezinshoofden die nog geen belijdenis hadden gedaan. In totaal waren er in Ulrum 247 mensen die zich afscheidden.

Ik ga voorbij aan de gevangenisstraf en de geldboete die Hendrik De Cock kreeg opgelegd omdat hij de volgende zondag in het kerkgebouw wilde preken. Dat geldt ook voor de

inkwartiering van honderdvijftig militairen in Ulrum bij de Afscheidenen. Twaalf soldaten maakten het De Cock in de pastorie moeilijk. Veel belangrijker is de vraag naar de inhoud van de Acte van Afscheiding.

Kernpunten uit de Acte van Afscheiding of Wederkeering

Het stuk kenmerkt zich door grote eenvoud. Het geeft in een heldere uiteenzetting weer hoe de ondertekenaars zijn gekomen tot hun daad. De eenvoud krijgt ook gestalte in een opvallend beroep op de Schrift. Er worden niet minder dan veertig teksten genoemd. De laatst aangehaalde tekst is 2 Timotheüs 3:12: 'En ook allen die godzaliglijk willen leven in Christus Jezus, die zullen vervolgd worden.'

Verder worden zeven historische feiten weergegeven die iedereen kon controleren. Daarvan noem ik er drie. Het bederf van de Nederlandse Hervormde Kerk was reeds lang gesignaleerd en kreeg gestalte in verminking van de leer, verbastering van de bediening van de sacramenten en een bijna volstrekt verzuim van de tucht. De rust in de gemeente werd verstoord door de 'hoogst onrechtmatige en ongoddelijke schorsing van onze algemeen geliefde en geachte herder en leraar' Het Nederlands Hervormde kerkbestuur heeft zich gedragen als de Paapse Kerk en Gods Woord krachteloos gemaakt door de kerkelijke wetten en besluiten. Men vroeg om onbepaalde onderwerping, maar gaf geen enkele aanwijzing dat die besluiten in alles op Gods Woord gegrond waren.

Heel opvallend is de conclusie: 'Uit dit alles tezamen genomen is het nu meer als duidelijk geworden, dat de N.H.K. niet de ware, maar de valsche Kerk is volgens Gods Woord en Art. 29 van onze belijdenis, weshalve de ondergetekenden met dezen verklaren dat zij overeenkomstig het ambt aller gelovigen Art. 28 zich afscheiden van de gene, die niet van de Kerk zijn en dus geen gemeenschap meer te willen hebben, met de Nederlandsche Hervormde Kerk, tot dat deze terug keert tot de waarachtige dienst des Heeren.' s

Even opvallend is de oecumenische roeping die in de Acte wordt beleden: 'En verklaren tevens gemeenschap te willen uitoefenen met alle ware gereformeerde ledematen, en zich te willen verenigen met elke op Gods onfeilbaar Woord gegronde vergadering, aan wat plaatse God dezelve ook verenigd heeft, betuigenden met dezen dat wij ons in alles houden aan onze aloude Formulieren van eenigheid.'

Treffend is ook de naam van het stuk: Acte van Afscheiding of Wederkering. Men wilde terugkeren tot de leer, de tucht, eredienst en kerkorde van het gereformeerde voorgeslacht, zoals verwoord door de Synode van Dordrecht in 1618-1619. Men beoogde niet de kerk te scheuren, maar men wilde juist terugkeren tot de historische gereformeerde kerken. Men scheidde zich af van de synodale hervormde kerk om weder te keren tot 'de gronden onzer vaderen: Deze wederkeer kreeg het zwaarste accent. Reeds Baron van Zuylen van Nyevelt had opgeroepen tot 'wederkering tot den Hervormden Godsdienst of de waarachtige dienst van God' In de brief aan de koning bij zijn uitgave van de Dordtse Leerregels had ook De Cock gesproken over een 'een reformatie of wederkeering tot de waarachtige dienst des Heeren: De Acte ademt de diepe geloofsovertuiging, dat de Heere, Koning der Kerk, deze stap eiste.

In een brochure lichtte De Cock de Afscheiding op 1 november 1834 als volgt toe: 'Wij scheiden ons slechts van onze tegenwoordige Synodale Hervormde of Liberale kerk, die in deze jongste tijden getoond heeft niet minder verbasterd en verdorven te zijn als de Paapse kerk... (want) daar de Roomse Kerk nog een band heeft van eenheid en enige onder hen erkende waarheid, hoort men — zonder daaromtrent recht te kunnen erlangen — van onze predikstoelen en van onze Akademische leerstoelen: De Synode van Dordrecht is afgeschaft en blijft afgeschaft, onze formulieren binden ons niet meer, zij zijn gelijk aan versleten schoenen, waarvoor men andere neemt... Uit dit alles wordt het dagelijks meer en meer duidelijk, dat het Nederlandsch Hervormd kerkgenootschap even gelijk weleer de Remonstranten de waarheid belaaft en verwerpt, en niet alleen zelve niet willen aannemen, maar ook in anderen niet dulden.'⁶

De uitbreiding van de Afscheiding

De Afscheiding berustte niet op een plan van De Cock en de zijnen, maar werd sterk gestimuleerd door het optreden van de kerkelijke besturen. Zo werd H.P. Scholte, de predikant van Doeveren, zonder nader onderzoek geschorst. De classis Heusden sprak de schorsing uit nadat men de stukken van het Ministerie van Eredienst had ontvangen, die betrekking hadden op zijn optreden te Ulrum in oktober 1834. Scholte wachtte niet op de afloop van de procedure, maar gaf leiding aan de Afscheiding te Doeveren, Genderen en Gansoyen per]. november 1834.

In 1835 ontving de Hervormde synode zes adressen over de uitleg van de zogenaamde proponentenformule: is het quia of quatenus? Onderschrijven kandidaten de belijdenis omdat deze in overeenstemming is met de Heilige Schrift of doen ze dat met een innerlijk voorbehoud voor zover als er sprake is van overeenstemming met de Bijbel? De adressanten vroegen om het ondubbelzinnig handhaven van de belijdenis. Drie adressen waren afkomstig van jonge predikanten — Van Rhee en Gezelle Meerburg, Van Velzen, Brummelkamp - en 'op een lomper toon' gesteld.

De Algemene Synode achtte daarom optreden nodig. De Classicale Besturen kregen de opdracht om de adressen te bezien. En de bekende ambtenaar Janssen zorgde voor de toevoeging: 'ten einde omtrent die snaken naar kerkelijke wetten te handelen'. Janssen zorgde bij voorbaat ook voor een instructie voor de voorzitters van de Provinciale Besturen: Ze moeten onderwerping beloven of uit het ambt worden gezet. Door dit geforceerde optreden van de kerkelijke besturen kwamen deze jonge predikanten aan de kant van de Afscheiding terecht.

Begin 1836 geven zes jonge dorpsdominees leiding aan de Afscheidenen. Later voegen zich daar nog twee anderen bij. Het ging om de volgende acht personen:

— Hendrik De Cock te Ulrum, 34 jaar oud. Hij scheidde zich af op 13 oktober 1834 tijdens een periode van bezinning nadat de Algemene Synode zijn afzetting had omgezet in

een schorsing. Dit vanwege het niet tonen van berouw en leedwezen over de verstoring van de goede orde in de kerk door zijn positiekeuze in de gezangenkwestie.

- Hendrik Peter Scholte te Doeveren, 30 jaar oud, scheidde zich af na schorsing vanwege zijn optreden te Ulrum op 1 november 1834. Hij was een man met een wat activistische inslag. Scholte kende de stromingen in het Europese Reveil. Hij wist van de vrije kerken in Zwitserland en zag die als ideaal.
- Albertus Christiaan van Raalte, 24 jaar oud, kandidaat te Leiden, werd later afgescheiden predikant te Ommen en te Arnhem. Hij werd afgewezen nadat hij aan het einde van een goed kandidaatsexamen spontaan had aangegeven, dat hij niet wist wat er in de Reglementenbundel stond. Hij vertrouwde erop dat ze niet indruisten tegen het Woord van God. Van Raalte zakte vanwege het gebrek aan kennis van de reglementen. Na een beroep mocht hij een tweede examen afleggen, waarbij hij definitief werd afgewezen. Hij had gesteld, dat er bepalingen in de reglementen voorkwamen, die hij niet onvoorwaardelijk kon onderschrijven, omdat ze ingingen tegen het Woord van God.
- Anthonie Brummelkamp te Hattem, 24 jaar oud. Hij weigerde de doop te bedienen aan een kind van niet-belijden- de ouders, weigerde voortaan gezangen op te geven en toonde instemming met drie gemeenteleden, die de gehoorzaamheid aan de Reglementenbundel hadden opgezegd. Hij werd afgezet door het provinciaal kerkbestuur op 7 oktober '835.
- George Frans Gezelle Meerburg te Almkerk, 29 jaar oud. Ook deze predikant weigerde gezangen te laten zingen. Hij scheidde zich pas af na het afzettingsbesluit op 2 december '835.
- Simon van Velzen te Drogeham (Fr), 25 jaar oud. Hij werd geschorst wegens het tonen van reserves ten aanzien van de kerkelijke reglementen. Daarop kondigde hij aan geen gezangen meer te zullen opgeven. Hij scheidde zich af, terwijl een hoger beroep liep, op 10 december 1835.

- Huibert Jacobus Buddingh, 26 jaar oud. Buddingh studeerde te Utrecht. Hij werd predikant te Biggekerke op Walcheren. Op 13 december 1835 droeg hij de bundel met Evangelische Gezangen plechtig de kerk uit. Na een conflict met de classis Walcheren over de Evangelische gezangenbundel legde hij op 1 april 1836 zijn ambt neer. Hij bleef zich echter als predikant zien van degenen die vast wisten te houden aan de oude gereformeerde leer. Na een verblijf van drie maanden elders keerde hij terug naar Biggekerke toen daar de Afscheiding op gang kwam. Hij voerde de Psalmen van Datheen in.
- Lambertus Gerardus Cornelis Ledeboer, 32 jaar oud. Hij was de zoon van een Rotterdamse patriciër en had in Leiden gestudeerd. In 1838 werd hij predikant te Benthuisen. Daar kwam hij tijdens zijn eerste jaar tot bekering. Hij raakte in conflict met het classicaal bestuur over een bepaling uit de Reglementenbundel, die voorschreef dat uit elke buurtschap een kandidaat voor de kerkenraad moest worden gesteld. Dit betekende dat de vreze des Heeren niet doorslaggevend was voor de kandidaatstelling. Daarom deed hij op 8 november 1840 aan de gemeente mee, dat hij de Reglementenbundel niet langer kon volgen. Hij wierp de reglementen en de gezangen van de kansel af. Na de kerkdienst vond een plechtige begrafenis plaats van de beide boeken in de tuin van een door hem gekocht huis. De handeling was vol diepe symboliek: de reglementen en gezangen waren dood en behoorden begraven te worden. Hij had geen vrijmoedigheid om zelf tot afscheiding over te gaan. Na een spoed procedure werd hij op 26 januari 1841 afgezet. Hij voegde zich slechts voor een korte tijd bij de Afscheidenen en ging daarna zijn weg in het isolement. Ook hij voerde de Psalmen van Datheen in: 'Keeren wij geheel terug.' Ledeboer werd een reizend prediker met veel contacten in Zuid-Holland en Zeeland.

De 'explosie'

De Afscheiding kende geen mannen die doelbewust leiding gaven aan een landelijke beweging. Niemand van de betrokken

predikanten had enige naam of gezag in ons land. De autoriteiten verwachtten dat door een krachtig optreden het verzet tegen de Reglementen spoedig ineen zou schrompelen. Maar het tegendeel gebeurde. De Afscheiding was, om met H. Algra te spreken, een 'explosie; met name in het noorden van ons land. In sommige gemeenten ging eenderde deel mee. In de stad Groningen was dat eentiende deel. Eind 1835 waren er een kleine tachtig gemeenten. Eind 1836 telde men 137 gemeenten. Topambtenaar Janssen becijferde het aantal separatisten op 1 april 1836 op 6000. Daarmee zullen de leden van de gemeenten zijn bedoeld. Als we de meelevenenden meetellen, komen we op een aantal van circa twintigduizend uit.

Deze explosie kan als volgt worden verklaard.

Op tal van plaatsen was de band van veel gemeenteleden met de Nederlandse Hervormde Kerk in de praktijk al heel los geworden. Men leefde in het besef dat er voor hen in deze min of meer verlichte gemeente eigenlijk geen plaats meer was.

Dat besef was heel sterk bij degenen die onderdak hadden gevonden bij de gezelschappen. Deelname aan het gezelschapsleven, waar preken van oudvaders werden gelezen en soms oefenaars optraden, had de kerkgang vaak geheel vervangen. Door de Afscheiding ontwaakte in een deel van de gezelschappen opnieuw een gereformeerd kerkelijk besef en organiseerde men zich tot een Gereformeerde Kerk of Gemeente. In streken met veel gezelschappen, zoals de Veluwe en de Zuid-Hollandse eilanden, ontstonden echter weinig afgescheiden gemeenten. De oorzaak daarvan was vermoedelijk dat deze gezelschappen al heel lang bestonden en wortelden in de Nadere Reformatie.

Soms is de explosie verklaarbaar uit plaatselijke factoren. Dat geldt bijvoorbeeld voor Drenthe, dat zogenaamde buitendorpen kende. In Drenthe onderscheidde men al eeuwenlang hoofd- en bijdorpen (buitendorpen). Mensen uit kerkloze buitendorpen gingen vanwege de grote afstand al lang niet meer naar de kerk in het hoofddorp die gediend werd door een verlichte predikant. In de buitendorpen kwamen catechiseermeesters en rondreizende oefenaars die de Schrift trouw ble-

ven. Hendrik De Cock vestigde zich na zijn gevangenschap in Smilde. Mede daardoor kreeg de Afscheiding grote invloed. In de kerkloze buurtschappen ontstonden al vroeg afgescheiden gemeenten (bijvoorbeeld in Een).

Waardering

1. De beweging der zeer eenvoudigen.

Het Reveil vond vooral weerklank bij de adel en de gegoede bovenlaag van het volk. Men deed veel goeds voor het volk door lectuurverspreiding en werken van barmhartigheid, maar men deed weinig samen met het gewone volk. De Afscheiding werd echter vrijwel uitsluitend gedragen door eenvoudigen, zeer eenvoudigen naar de wereld. Het ging om dagloners, mannelijke en vrouwelijke handwerkslieden, een klein aantal middenstanders en kleine ondernemers, maar ook om een niet onaanzienlijk aantal, soms vermogende, boeren.

2. Geen strategie, maar een spontane geloofshandeling.

Er was geen sprake van een vooropgezet plan, dat steunde op een goed georganiseerde beweging. De Cock is de kerkelijke weg tot het einde toe gegaan. Hij heeft geen afscheidingsstrategie ontworpen om op het geschiktste moment een breuk te forceren. Hij wilde lange tijd zelf niets van afscheiding weten. Toen de kerkbesturen echter het preken van H.P. Scholte in Ulrum hadden geblokkeerd, bracht dat een wending in zijn denken. De Nederlandse Hervormde Kerk, die getrouwe dienstknechten de kansel weigerde, voldeed niet meer aan de kenmerken van de kerk van Christus. De Wederkeering was een spontane geloofshandeling toen men geen weg meer open zag.

De Afscheiding kan dan ook worden getypeerd als een reactie op het handelen van de verlichte kerkbesturen en is voor een zeer groot deel door deze besturen zelf geforceerd. Het ging de Afscheidenen niet om een definitief afscheid van de Nederlandse Hervormde Kerk. De hunkering naar de

hereniging bij een terugkeer van die kerk naar het gereformeerde belijden droeg de Acte van Afscheiding. Daarbij leidde het zich open stellen voor andere gereformeerde belijders tot een oecumenische toonzetting. Het was een wederkeer en niet een vorm van separatisme, dat afscheiding als zodanig tot doel heeft.

g. De eis aan het Woord.

Het komt mij voor dat in de bijzondere noodsituatie van die tijd Afscheiding of Wederkeer de eis was van het Woord. Er was alle ruimte voor 'verlichte' predikanten door de dubbelzinnigheid die met de uitleg van het ondertekeningsformulier gepaard ging. Voor allerlei dwalingen was er plaats, maar H. De Cock zelf kon men niet dulden, omdat hij de zo zorgvuldig gekoesterde leervrijheid aantastte. De Cock riep op tot het handhaven van de binding aan de gereformeerde belijdenis in het gehele kerkelijke leven. Dát bleek onaanvaardbaar voor de verlichte kerkbesturen.

4. Was de Nederlandse Hervormde Kerk een valse kerk?

De Acte van Afscheiding of Wederkeering noemde de Nederlandse Hervormde Kerk een valse kerk. De kerkbesturen gedroegen zich als 'de Paapse Kerk. Men kan daar tegenin brengen, dat men een kerk als geheel niet vals mag noemen op grond van de wandaden van het kerkbestuur! Maar het oordeel van De Cock c.s. valt in historisch perspectief gezien goed te begrijpen. Eeuwenlang had men de Rooms-Katholieke Kerk juist om haar pauselijk-hiërarchische structuur als de valse kerk beschouwd. De Reglementenbundel vertoonde overeenkomsten met deze structuur. De inhoud mocht niet op grond van het Woord ter discussie worden gesteld. Voor het besef van de gemeente van Ulrum was er geen verschil tussen de kerk en het kerkbestuur. Ds. G.H. Kersten heeft ruim een eeuw later uitgesproken, dat de Afscheidenen te ver zijn gegaan met hun kwalificatie van de Nederlandse Hervormde Kerk als een valse kerk. De Nederlandse Hervormde Kerk plaatste immers geen valse belijdenis tegenover de recht-

zinnige belijdenis Dat deed de Rooms-Katholieke Kerk wel tijdens het Concilie van Trente. Men ontnam echter wel aan de oude belijdenis de bindende kracht, die deze in de kerk toekwam.

5. Een gereformeerde opwekkingsbeweging.

Wie de *Verzamelde Geschriften* van Hendrik De Cock leest, wordt getroffen door de sterk bevindelijke inslag. Hoewel de Verlichting de kleur van het officiële kerkelijke leven bepaalde, bleef er steeds een sterke onderstroom aanwezig van gereformeerde vroomheid in een aantal kerken en in de gezelschapswereld. Die onderstroom werd voor een belangrijk deel in de Afscheiding weer zichtbaar. Er ontstond een brede geestelijke opwekking, die haar sporen heeft nagelaten. De Afscheiding ging gepaard met een opvallend groot aantal herdrukken van oude schrijvers en bekeringsgeschiedenissen. De fondslijsten van uitgevers als H. Hdveker te Amsterdam en J. van Golverdinge te Den Haag spreken duidelijke taal. Het gereformeerd piëtisme kreeg een nieuwe bedding.

6. Een kerkelijke tegenrevolutie.

Er schuilt enige waarheid in de opmerking van de hervormde hoogleraar K.H. Miskotte (1894-1976), dat de Afscheiding moet worden gezien als een kerkelijke tegenrevolutie. Men kwam heel nadrukkelijk op voor het bijbelse recht van de plaatselijke gemeente en de individuele gelovige. Volgens Miskotte openbaarde de moderne democratie zich zelfs voor het eerst in de Afscheiding van 1834.

Graag besluit ik met een treffende en mij zeer sympathieke uitspraak van deze vooraanstaande Barthiaan, die direct na de oorlog de leidinggevende theoloog was van de midden-orthodoxie in de Nederlandse Hervormde Kerk: 'En dan weet ik het weer, dat de 'afscheiding' als strijd voor het exclusief recht van Gods Woord is geweest een beweging van diep en heilig belang..., dat daar door den dienst van eenvoudige, vaak eigenzinnige, soms werkelijk bekrompen mensen, het wezenlijke van het Evangelie weer is aan den dag gebracht

voor de oogen van een zelfgenoegzaam geslacht... dat de van haar wezen vervallen kerk een vermaning heeft ontvangen van zoo indringende kracht, dat zij, eenmaal gehoord, niet meer kan worden vergeten.'⁷

Noten

1. Hendrik de Cock, *Verzamelde geschriften 1*, Houten, 1984, blz. 8.
2. Idem, blz. 7.
3. Geciteerd bij H. Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw. Van vrije kerken en kleine luyden*, Franeker, 1976⁴, blz. 75, vergelijk blz. 82.
4. Voor een samenvattende weergave van de inhoud van de publicaties van Meijer Brouwer en Benthem Reddingius zie men L. Doekes, 'Het credo der Afscheiding: Dordrecht en Ulrum'. In: D. Deddens en J. Kamphuis, *Afscheiding-Wederkeer*, Haarlem, 1984, blz. 78-82.
5. Voor de Acte van Afscheiding of Wederkering zie men Hendrik de Cock, *Verzamelde Geschriften I*, Houten, 1984, blz. 607-608, of J. Bakhuizen van den Brink e.a. (red), *Documenta Reformatoria 11*, Kampen, 1962, blz. 133. De tekst, onderbroken door een verklarend commentaar wordt ook aangereikt door H. Bouma, 'De "Acte van Afscheiding" historisch belicht', in de bundel *Afscheiding-Wederkeer*, genoemd bij noot 4. Voor de tekst en een facsimile-weergave van het oorspronkelijke document, zie men G. Keizer, *De Afscheiding van 1834*, Kampen, 1934, tegenover blz. 57⁶.
6. Hendrik de Cock, 'Toespraak en uitnodiging aan de geloovigen en ware gereformeerden' (1 november 1834). In: *Verzamelde Geschriften 1*, Houten, 1984, blz. 609, 610.
7. K.H. Miskotte, *Korte Nabetrachting over de Afscheiding van 1834*, Amsterdam, 1934, blz. 13 e.v.

Groen uan Prinsterer en het ontstaan uan de gereformeerde gezindte

Bilderdijk, de ijsbreker uan het Reveil

IN HET BEGIN van de negentiende eeuw gaf God in Zijn trouw en genade een geestelijk ontwaken in de bovenlaag van de Nederlandse samenleving. Dit Reveil koos positie tegen de invloed van het verlichte denken in de Nederlandse Hervormde Kerk. Het verlichte denken veroordeelde de binding aan de gereformeerde belijdenis als zeer onredelijk. Dit denken achtte de mens in staat om met behulp van het licht van de rede Christus na te volgen. Brave mensen, die zo op redelijke wijze God dienden, zouden worden gezegend.

De vader van het Nederlandse Reveil was de begaafde dichter Willem Bilderdijk (1756-1831). Hij zette de eerste radicale aanval in op de verlichte geest van de tijd. Hij is niet voor niets de ijsbreker van het Reveil genoemd. Nadat hij omstreeks 1800 tot bekering was gekomen, koos hij als 'profeet van zonde en genade' steeds meer positie tegenover de grote massa van zijn tijdgenoten. Hij riep hen toe:

*Verheerlijk God, maar niet den God,
Dien ge in uw binnenst scheidt;
Den God, Wien ge in uw brein gekneed,
In 't hart gebeiteld hebt...*

In hetzelfde gedicht geeft Bilderdijk aan welke God dan wel verheerlijkt moet worden:

*Den God uan Abraham,
Den God, die in 't onzondig uleesch*

Voor ons op aarde kwam!

Die God, die zonde straft, maar zondaars roept,

En zondigen bevrijdt,

Verzoent, en heiligt en verheft,

En zich ter glorie wijdt.

Om Bilderdijk heen verzamelde zich een kring van geestverwanten. Hij gaf aan de jongeren onder hen als privédocent college en droeg zo zijn opvattingen over. Tot het Reveil behoorden ook twee welgestelde jonge joodse mannen van Portugese afkomst, Isaác da Costa (1798-1860) en Abraham Capadose (1795-1874), die in 1822 te Leiden werden gedoopt. In die dienst ging ook de jonge vrouw van Da Costa, Hanna Belmonte (1806-1867), eveneens van joodse huize, tot het christendom over. Da Costa kreeg de spot en de schimp van de gehele verlichte samenleving over zich heen, toen hij in 1823, nog geen jaar na zijn bekering en doop, positie koos tegen de heersende opvattingen in zijn felle strijdschrift *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. De aanval daarin op de idealen van de Verlichting, zoals deugdzaamheid, verdraagzaamheid, menselijkheid en het vrijheidsideaal van de mondige mens was zo scherp, dat men bij justitie en politie de schrijver verdacht van een revolutionaire samenzwering tegen koning Willem I en het Koninkrijk der Nederlanden.

Het Friese Reveil

Het Reveil werd vooral gedragen door zeer gegoede en aristocratische kringen. In Friesland vond de beweging veel weerklank bij vooraanstaande veehouders en landbouwers. Het Friese Reveil, dat krachtige impulsen ontving uit Holland, ontwikkelde zich daar tot een volksbeweging. In deze provincie begonnen de scherpe grenzen tussen de standen onder invloed van de krachtige opwekking te vervagen. Age Wigers Schoonhoven, wethouder te Workum, lid van de Provinciale Staten, bevriend met het koninklijk huis, ontving armen, misvormden, kreupelen en blinden in zijn pronkkamer. Daar nodigde hij hen niet uit voor een kop koffie, maar bood hen

een maaltijd aan. In 1827 schreef hij in een brief aan Bilderdijk: 'Zeer waarde broeder in onze Heere, den enigen en onwankelbare rotssteen onzes Heils! Onze ziel is met de uwe in volmaakt hetzelfde geloof verenigd, en immers is er geen ander ter zaligheid. Dit geloof heb ik jaren lang zowel in openbare geschriften als mondeling, waar het pas gaf, erkend, beleden en helpen staven; en hierin hoop en wens ik den Heere, onze Verlosser, op mijn sterfbed (dat niet meer verr' af zal zijn) ere te geven. Dit schenke Hij mij in voortdurende vrije Genade.'⁴ Wie de tere vroomheid, de geloofsmoed en de karaktervastheid van de mannen en vrouwen van het Friese Reveil wil leren kennen, moet de biografieën lezen die G.A. Wumkes in 1911 gaf in *Het Friese Reveil in portretten*. De laatste druk dateert van 1998.

Karakteristiek van het Reveil

In Amsterdam (rond Da Costa), in Den Haag (rond Groen van Prinsterer) en in het Gelderse dorp Rheden aan de zoom van de Veluwe (rond de figuur van ds. W. Laatsman) vormden zich kringen van Reveilvrienden. Daar werden lezingen over de Bijbel gehouden, gesprekken gevoerd over het geestelijke leven, de geest van de tijd ontmaskerd en concrete hulp georganiseerd voor noodlijdenden in de samenleving.

Het Reveil beklemtoonde de waarheid van het gehele Woord van God en de noodzaak om persoonlijk Christus te kennen. Het had veel aandacht voor het persoonlijk geestelijke leven en voor de sociale nood van de arme naaste. Men had een wat individualistische inslag, waarin men meer belang hechtte aan de beleving van het geloof dan aan een goede dogmatische verwoording daarvan. Het ging om de ontmoeting met God, die zich in Christus heeft geopenbaard en het mensenhart allerpersoonlijkst wil raken en omzetten door Woord en Geest.

Het was de zwakheid van het Reveil, dat het in de kerk de zaken liet zoals ze waren. Alleen Groen van Prinsterer en een aantal van zijn vrienden toonden zich minder passief.

Groen van Prinsterer (1801-1876)

Guillaume Groen van Prinsterer was een Haagse jurist en historicus, die aanvankelijk secretaris was van het kabinet van koning Willem I. Hij legde in 1833 die vertrouwenstaak neer wegens gezondheidsproblemen en kreeg de vererende opdracht om het *Koninklijk Huisarchief* te ontsluiten. De resultaten van dat levenslange onderzoek bepaalden mede de inhoud van het *Handboek voor de Vaderlandse Geschiedenis*, waarin Groen een christelijke visie op de geschiedenis geeft als hij het geheim beschrijft van de nationale volkskracht in het verleden.

Groen behoorde lange tijd tot de vrijzinnigen van zijn dagen, die zichzelf als de meest verlichte mensen uit de geschiedenis beschouwden. Zijn vrouw was de godvrezende Elisabeth Maria Magdalena van der Hoop (1807-1879), een dochter van de burgemeester van Groningen, die haar innerlijke overtuiging op een zeer besliste wijze uitdroeg. Zij werd door God gebruikt om haar man tot het licht te leiden. Daarom schrijft Allard Pierson, die de Reveilkring tekende in zijn boek *Oudere tijdsgenoten*, treffend: 'Groen is gekomen, waar hij is gekomen, aan een vrouwelijke hand.'

In de jaren 1831-1833 kwam steeds meer openbaar dat God in de jonge Groen werkte. Geleidelijk aan kwam hij tot volle zekerheid des geloofs. Hij begon de kerkdiensten te bezoeken van de Haagse predikant ds. Dirk Molenaar, die een klassiek gereformeerde prediking bracht met aandacht voor het bevindelijke leven. Zijn vrouw schreef in 1832 in een brief aan Willem de Clercq ('795-1844), de directeur van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, een kinderlijke vrome man: 'Zonder dat ik hem er ooit toe aanmaande, gaat Willem altijd bij Molenaar. Spreekt niet meer over de voordragt, maar alleen over de preek, die *hij* allerbest vond, toen *ik* veel herhalingen had gehoord... Hoe verandert God alles, waaraan wij mensen niets zouden kunnen doen.' Enkele maanden eerder schreef zij aan De Clercq: 'Gij zult nog veel beter met Willem kunnen spreken dan vroeger; 't is heerlijk, zoals geheel zijne ziel al meer en meer wordt ingenomen met liefde tot Christus... Ik vind geen woorden om

uit te drukken de dank, die mij niet — zoals 't nog jammerlijk genoeg is — bij oogenblikken 't hart wat verwarmen, maar die mij geheel moest bezielen en doordringen.'²

Hoe dacht het Reveil over de Afscheiding van 1834? Men was ontsticht. Men ergerde zich aan het optreden van de afgescheiden predikanten, waarin men een gebrek aan beschaving constateerde. Er vielen woorden als 'plomp', 'plat' en 'onbehoorlijk'. Met name in het blad *Nederlandsche Stemmen*, het orgaan van de Reveilkring, werd de Afscheiding meer dan eens scherp veroordeeld.

Hoe was de visie van Groen van Prinsterer op afscheiden? Vier maanden voor de Afscheiding om zich heen greep en het land bedekt werd met een groot aantal afgescheiden gemeenten, schreef Groen over de kwestie in een brief op 13 juni 1834 aan de Amsterdamse Reveilman mr. H.J. Koenen (1809-1874). Met het oog op de machtsontplooiing van de verlichte kerkbestuurders stelt hij: 'Moeten zij die zich aan de grondslagen der gereformeerde kerk houden, zomaar het veld ruimen aan hen die een andere nieuwerwetsche Kerk willen stichten? Kan men niet samenwonen in het huis, dan dient toch eerst onderzocht te worden wien het huis toebehoort, wie eruit gaan moet en wie erbij blijven moet.'³

Vervolging van de Afscheidenen

Toen de Afscheiding ongedacht snel om zich heengreep, koesterde de Hervormde Synode de gedachte, dat de beweging kon worden onderdrukt met behulp van militairen. Op 13 juli 1835 richtte de Algemene Christelijke Synode der Hervormde Kerk zich tot de regering met het verzoek om door tussenkomst van het burgerlijke bestuur en de rechterlijke macht de wanorde te keren en de voortplanting daarvan te voorkomen.

Op 11 december 1835, ruim een jaar na de Afscheiding, besliste de koning dat de reeds opgerichte afgescheiden gemeenten onwettig waren en daarom niet konden worden geduld. Ze behoorden niet tot de bestaande godsdiensten, die

in de Grondwet recht hadden ontvangen op de bescherming van de regering. De gevangenisstraf die De Cock en Scholten trof, werd het begin van een jarenlange onderdrukking van hun volgelingen door de overheid. Men maakte misbruik van de bepalingen van de Code Pénal, artikel 291 en 292, die dateerden uit de tijd van Napoleon. De bepalingen boden de mogelijkheid om samenkomsten van meer dan twintig personen te verbieden.

Men gebruikte uiteindelijk drie instrumenten om de Afscheiding te breken: het opleggen van boetes door de rechter, de inkwartiering van militairen, en het uiteenjagen van samenkomsten. Overal waar men samenkomsten van Afscheidenen verwachtte, verschenen militaire detachementen. De dragonders werden bij de burgers en bij voorkeur bij de Afscheidenen ingekwartierd. Afscheidenen hielden hun samenkomsten in schuren, molens, bakkerijen, pakhuizen, op de deel van boerderijen, in eenvoudige arbeiderswoninkjes. De bijeenkomsten werden uiteengejaagd door de burgemeester en zijn veldwachters, eventueel met behulp van dragonders, waarbij plat sabel werd gebruikt.

Aan de voorgangers en aan de eigenaars van de plaats van samenkomst werden forse boetes opgelegd. Het werd gewoonte dat predikanten de maximumstraf van honderd gulden kregen. Maandenlange gevangenisstraffen volgden als men weigerde om de boetes te betalen. In het totaal hebben de Afscheidenen circa honderdduizend gulden aan boetes betaald. Bij niet kunnen betalen vanwege armoede ging men over tot een openbare verkoping van de inboedel, die soms bewust op zondag werden gehouden, zodat geloofsgenoten de goederen niet konden terugkopen. In Oenkerk werden bij Reinder Gerbens van Wieren zelfs de kleertjes voor de baby die de vrouw des huizes verwachtte, verkocht.

Verdediging van de Afscheidenen noorde rechtbanken

In Reveilkringen trad door de vervolging een kentering op in de negatieve waardering van de Afscheidenen. Zo voelde

Willem de Clerq zich in zijn geweten bezwaard om de strijd tegen de Afscheiding voort te zetten. Hij vreesde zeer 'bevoinden te worden tegen God te strijden' Groen van Prinsterer, die ook als advocaat stond ingeschreven, nam met drie andere advocaten uit de reveilkring de verdediging op zich van de belangen van de Afscheidenen voor de rechtbanken. Daar smeedde hij ten behoeve van zijn pleidooien het begrip 'gereformeerde gezindte: Zelf stond hij afwijzend tegenover de Afscheiding, maar hij herkende in de Afscheidenen wel directe geestverwanten. De Reveilman sprak voortdurend met grote sympathie over de Afscheidenen. Hij getuigde van de 'grootheid van het onrecht hen aangedaan: Volgens de liberaal-vrijzinnige regering zouden de Afscheidenen een sekte zijn, die geen enkel recht hadden op vrijheid van godsdienst. Ze zouden niet behoren tot gezindheden, die volgens de Grondwet van 1815 daar wel recht op hadden: hervormden, rooms-katholieken, luthersen en remonstranten.

Groen betoogde voor de rechtbanken dat de Afscheidenen geen nieuwe sekte vormden. 'Zij zijn leden der Gereformeerde Gezindheid. Als zoodanig hebben zij, met de leden van het Hervormd Kerkgenootschap, aanspraak op die gelijke bescherming, welke aan alle bestaande gezindheden toegezegd is [...] Is het niet bekend en overbekend, dat zij Gereformeerden zijn; Gereformeerden bij uitstek, en dat hierin juist de grond der afscheiding ligt? Afvalligen wellicht van het Kerkgenootschap, maar voorzeker getrouwe leden van de gezindheid van de kerk:'⁴ Groen verdedigde het goed recht der Afscheidenen tevens in een publicatie: *De maatregelen tegen de Afscheidenen aan het Staatsrecht getoetst*. Binnen zes maanden werd het boek tweemaal herdrukt. Het bewogen betoog maakte diepe indruk.

De Afscheidenen zijn dan wel geen lid van het Genootschap van 1816, maar zij zijn wel in staatsrechtelijke zin leden van de Hervormde Kerk van 1815, omdat zij de gereformeerde belijdenis onderschrijven als uitdrukking van het gemeenschappelijke geloof. De gereformeerde gezindte is er! De identiteit van deze gezindte wordt bepaald door trouw aan belijdenis. De

kerkmuren zijn er, maar de verbondenheid van de gereformeerde belijders in en buiten het Genootschap is gebleven. Met het begrip 'gereformeerde gezindte' legde Groen de basis voor een uiterst belangrijke interkerkelijke samenwerking na de Afscheiding, die voortduurt tot vandaag de dag.

In maart 1837 diende de moedige Groen van Prinsterer bij de koning een uitgebreide memorie in, waarin hij zijn kritiek op de maatregelen tegen de Afscheiding niet onder stoelen of banken stak. Maar hij kreeg geen gehoor. Het einde van de inkwartiering van militairen bij de Afscheidenen kwam echter zes weken na de troonsbestijging van Willem II in 1840. De nieuwe koning wilde dat beleid niet meer voor zijn rekening nemen. Het zou overigens nog zes jaar duren voordat de vervolging zelf zou ophouden. In 1846 kwam er een einde aan het gerechtelijk vervolgen van voorgangers en het opleggen van geldboetes.

De vrijheidsaanvraag van 1839

Reeds in 1836 was een Koninklijk Besluit verschenen, waarin het bestaan van afgescheiden gemeenten onwettig en verboden werd genoemd. Daar stond ook in, dat er vrijheid was om een eigen genootschap te vormen, mits... Men moest dan een verzoekschrift indienen, vergezeld van de reglementen en de statuten van het te erkennen genootschap. Daaruit moest blijken dat men afstand deed van de 'bezittingen, inkomsten, regten of titels van de gevestigde Hervormde —gereformeerde — Kerk'. Ook moest men op zich nemen om voor de eigen armen te zorgen, terwijl armen die tot de hervormde en de rooms-katholieke kerk behoorden uit de openbare kassen werden onderhouden.

De Afscheidenen hadden principieel bezwaar tegen een dergelijke aanvraag om vrijheid van vergaderen te ontvangen. Dan gaf men immers aan, dat men zich niet zag als een voortzetting van de oude Hervormde Kerk. In 1839 was daar echter geheel onverwachts het verzoek van ds. J.H. Scholten en zijn gemeente te Utrecht om vrijheid te ontvangen onder de naam *Christelijk Afscheiden Gemeente*. Ruim twintig gemeenten

volgden het voorbeeld van Utrecht. Zij waren de vervolgingen moe. De knieval van Scholten en zijn gemeente heeft droevige gevolgen gehad voor de Afscheidenen.

De vrijheidsaanvraag leidde tot grote onderlinge verdeeldheid. Voor ds. L.G.C. Ledeboer die zich midden november 1840 praktisch van de Hervormde Kerk te Benthuisen had losgemaakt en zelfstandig kerkdiensten hield, was de vrijheidsaanvraag zelfs het grote breekpunt. Hij bezocht de synode van de Afscheidenen in 1840 te Amsterdam zonder dat hij afgevaardigde was. Zijn komst was voor de vergaderde broeders 'een verrassende blijdschap.

Daar verhaalde hij 'hoe de Heere hem met licht bestraald, met gewilligheid en kracht beschonken had, om zich onverdeeld aan den Heere en Zijne dienst over te geven, dat hij nu ook de zonde had ingezien, om langer in het hervormde Kerkgenootschap te blijven, en daarop van ganscher harte daar van was uitgegaan, bereid zijnde om zich met de Gemeente, die naar Gods Woord des Heeren Gemeente blijkt te zijn, te verenigen.'⁵

Na een uitvoerig gesprek met de vergadering verklaarde Ledeboer dat hij zich bij de Afscheiden Gereformeerde Gemeenten zou voegen. Vervolgens kende de vergadering hem een plaats toe als stemgerechtigd afgevaardigde. Allen reikten hem met zegenwensen de broederhand toe, 'dankten gezamenlijk en zongen des Heeren lof'

De besprekingen over de vrijheidsaanvraag op deze vergadering zullen Ledeboer echter minder vreugdevol hebben gestemd. Ook al sprak men heel principieel uit, dat de Afscheidenen hun gereformeerd-zijn niet konden verloochenen, de vrijheidsaanvraag van ds. H.P. Scholte en de gemeenten die hem gevolgd waren, werd niet meer ingetrokken. Die vrijheidsaanvraag moet al spoedig tot een breuk hebben geleid tussen Ledeboer en de Afscheidenen. De predikant van Benthuisen heeft met zijn gemeente nauwelijks een jaar tot het Afscheiden kerkverband gehoord. Daarna ging hij zijn eigen weg.

In Zeeland keerde H.J. Buddingh zich in 1839 om dezelfde reden van Afscheidenen af. Hij wilde van geen vrijheidsaanvraag weten. Tijdens een provinciale kerkvergadering gooide

hij de beroepsbrief, die hij twee jaar eerder van de gezamenlijke Zeeuwse gemeenten had ontvangen, in het haardvuur. Een deel van deze zogenaamde Budding-gemeenten zou later het vertrouwen in hun predikant verliezen en zich bij de gemeenten van Ledeboer voegen.

Het grootste deel van de Afscheidenen ging akkoord met het aanvragen van vrijheid en vormde de *Christelijk Afscheiden Gereformeerde Kerk in Nederland*. Daarnaast ontstond een nieuw, klein kerkverband de *Gereformeerde Kerk in Nederland* met als toevoeging *onder het kruis*. Deze Kruiskerken of Kruisgemeenten beschouwden het indienen van een aanvraag om in vrijheid te vergaderen onder een andere naam als een verloochening van het beginsel der Afscheiding. Ze bogen liever onder het kruis van vervolging dan afstand te doen van de oude naam Gereformeerde Kerk. De kerk behoeft geen erkenning te vragen aan een aardse koning. De kerk bestaat. Christus is haar Koning.

De 'crisis der jeugd'

De kwestie van de vrijheidsaanvraag was niet het enige struikelblok in de afgescheiden gemeenten. Het ontstaan van de zojuist genoemde Kruiskerken of Kruisgemeenten in 1838 hing samen met het aanvaarden van de zogenaamde Utrechtse kerkorde in 1837. De ontwerper, ds. H.P. Scholte, gaf in de inleidende artikelen van deze nieuwe kerkorde een bepaalde verbondsvisie op de gemeente, die niet door iedereen werd gedeeld. Daardoor ontstond er een ingrijpend verschil in benadering van het genadeverbond. Een aantal ambtsdragers tekende nadrukkelijk bezwaar aan tegen de gedachte dat alle belijders met hun kinderen moeten worden erkend als lidmaten van Christus. De Utrechtse kerkorde zou in 1840 met schuldbelijdenis worden ingetrokken. De Dordtse Kerkorde werd opnieuw bindend verklaard, maar toen was de breuk al een feit. De Kamper hoogleraar H. Bouwman heeft in een rectorale rede in 1914 de periode 1836-1854 getypeerd als een tijdvak van conflicten en leergeschieden. De eerste achttien jaar na de Afscheiding hebben bekendheid gekregen als de

'crisis der jeugd'. De uitdrukking van Bouwman is een geveuld woord geworden voor de aanloopproblemen die zich voordoen bij de vorming van een kerkverband. In de twintigste eeuw laat een dergelijke 'crisis der jeugd' zich aanwijzen bij het ontstaan van de Gereformeerde Kerken, de Christelijke Gereformeerde Kerken en de Gereformeerde Gemeenten.

De Kamper kerkhistoricus gaf in zijn rede aan, dat er in dertien jaar in afgescheiden kring vijf breuken en zes afzonderlijke kerkgroepen ontstonden! Ik geef slechts met enkele trefwoorden de tegenstellingen aan. Diep ingrijpend waren de verschillen tussen de Drentse en de Gelderse richting, die ook wel bekend stonden als de Jofferspartij en de Brummelkampianen. De Drentse richting wees het aanbod van genade zonder meer af. Dat doet denken aan de latere opvattingen van dr. C. Steenblok. De Brummelkampianen beklemtoonden de eis tot geloof op een zodanige manier, dat hun visie ons vaak herinnert aan het geestelijke klimaat van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) van dertig jaar geleden.

Nog een trefwoord: het ambtsgewaad. De synode van de Christelijk Afscheiden Gereformeerde Kerk eiste in 1847 de volstreckte handhaving van het besluit dat predikanten een ambtsgewaad moesten dragen. Brummelkamp verliet daarop met een aantal broeders onder het uitspreken van een heilbede de vergadering. Dat leidde tot een breuk tussen de Christelijke Afscheidenen en de Brummelkampianen.

In de jaren vijftig kwam er een gelukkige kentering. Prediking en onderwijs werden gezegend. De heilzame invloed van de Theologische School te Kampen vlakke de liggingsverschillen af. De nieuwe generatie was gematigder. Theologie en zending werden beoefend en verruimden de blik. Er ontstond geleidelijk aan ook een toenadering tussen de Christelijke Afscheidenen en de Gereformeerde Kerken onder het kruis.

Zij die bleven

Adol phe Monod en Groen van Prinsterer

Het was een diepe, bevreemdende teleurstelling voor de Afscheidenen, dat de mensen van het Reveil de Afscheiding

hebben afgewezen en hun plaats bleven innemen in de Nederlandse Hervormde Kerk. Dat standpunt werd ook gedeeld door Reveilkringen in Zwitserland en Frankrijk, die veel contacten met de vertegenwoordigers van het Nederlandse Reveil onderhielden. Het was de tijd waarin Frans nog de voertaal was van de beschaafde wereld in Europa. De meeste aanhangers van het Reveil hadden geen vrijmoedigheid om zich af te scheiden.

Dat gold ook voor Groen van Prinsterer. Hij zou zich in later jaren rechtstreeks beroepen op de Franse predikant Adolphe Monod (1802-1856), die hij in een Reveilkring in Parijs had leren kennen. Daar waren hij en zijn vrouw graag geziene gasten, telkens als historisch onderzoek hem in Parijs bracht. Toen Frederic Monod, een broer van Adolphe, in 1848 de Eglise Réformé verliet, omdat de vrijzinnige meerderheid bij een reorganisatie van de kerk de aloude belijdenis niet als grondslag wilde aanvaarden, bleef Adolphe. Hij publiceerde in 1849 zijn boek *Waarom ik in de gevestigde kerk blijf*. Daarmee heeft hij Groen van Prinsterer gesteund en nader gemotiveerd in zijn kerkelijk standpunt. Met een rechtstreeks beroep op Monod stelde Groen: 'Wij zijn in ons eigen huis; niet wij hebben hier weg te gaan en we gaan slechts weg als we weggejaagd worden. We moeten erin blijven opdat, zelfs al worden we verjaagd, we met krijgsmanseer aftrekken (...). We moeten in de Kerk blijven, maar om er te strijden.'⁶

In het spoor van Monod stelt Groen dan dat zelfs het afschaffen van de belijdenisgeschriften, de drie Formulieren van Enigheid, daarin geen verandering zou brengen. 'Met het wegnemen van het teken (de Formulieren) valt de zaak die erdoor betekend wordt, niet weg (...). Ook na de feitelijke terzijde stelling zal men gehouden zijn aan de leer.'⁷ De leer van het Evangelie is immers haar historische, wettige en eigenlijke grondslag. Dit kerkelijk standpunt van Groen van Prinsterer was en is de motivatie van de gereformeerde belijders in de Nederlandse Hervormde Kerk en in de Protestantse Kerk van Nederland van vandaag de dag om voor kerkherstel te strijden.

Eén element uit het vredelievende betoog van Monod verdient bijzondere aandacht. Zeer opvallend was immers dat Monod degenen die met zijn broer voor afscheiding kozen niet veroordeelde. Hij wilde niet uitspreken dat zij zouden dwalen. De christelijke liefde en het respect voor de waarheid weerhielden hem daarvan. Hij gaf aan dat naar zijn oordeel 'deze broeders hun beslissing hebben kunnen nemen met een hart dat even recht voor God is als dat ik de tegenovergestelde beslissing genomen heb. Dat is duidelijk door hun hele gedrag. Ik ben daar meer dan overtuigd van. Ik ben er getuige van'.⁸

Monod beklemtoonde, dat wij maar ten dele kennen. God alleen kent de waarheid in haar totale volheid. De scheiding van Paulus en Barnabas was heilzaam en nuttig voor Markus zelf en voor de heidenwereld, omdat het Evangelie in een groter gebied verbreid werd. Monod zag uit naar de dag, waarop de wegen van Paulus en Barnabas zich weer zullen verenigen. Dezelfde benadering vinden we bij Groen terug. Daarom kon hij zich opwerpen als de pleitbezorger van de Afscheidenen en hen blijven zien als broeders van hetzelfde huis.

Een aantal orthodox-beuindelijke predikanten

We herinneren ons hoe Hendrik De Cock het enkele malen, als eenling in de classis, opnam voor de gereformeerde leer. De toestand van de Nederlandse Hervormde Kerk was echter niet zo slecht als de Afscheidenen wel dachten in hun geïsoleerde positie en strijdsituatie. Op veel kansels werd het gereformeerd belijden nog uitgedragen. Volgens Da Costa waren de afwijkingen in leer, tucht en bestuur in de Nederlandse Hervormde Kerk wel bijzonder ernstig, maar daarmee was deze kerk nog geen valse kerk geworden, zoals die wordt beschreven in artikel 28 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Dat was ook de invalshoek van de meeste ondertekenaars van de Adressen aan de Synode van 1835 over de uitleg van het ondertekeningformulier voor kandidaten, zoals J.J. le Roy van Oude Tonge (1771-1850) en B. Moorrees te Wijk (Land van Neusden), die een onverdacht schriftuurlijk-bevindelijke prediking brachten.

- Ds. Moorrees (1780-1860) en de Haagse Reveildominee D. Molenaar noemden drie argumenten om te blijven:
- 1 Er is nog ruimte om onbelemmerd naar eigen overtuiging het Woord te verkondigen: de oude, beproefde waarheid.
 - 2 Alleen als de besturen de rechtzinnige en vrome leraars er uitwerpen is het verlaten van de kerk noodzakelijk.
 - 3 De hoop op herstel van de kerk mag niet worden prijsgegeven. Wij moeten ons verootmoedigen en het herstel van Gods Geest verwachten.

Toen De Cock op weg was naar de koningin Den Haag— hij zou daar in audientie ontvangen worden — logeerde hij bij ds. C.C. Callenbach (1803-1873) te Nijkerk. Hij vroeg hem mee te gaan met de Afscheiding. Daarop antwoordde Callenbach: 'ja, De Cock, wij zijn ééns Geestes, maar als je moeder hoereert, blijft zij toch je moeder. Daarom kan ik haar niet verlaten en mij afscheiden.'

H.F. Kohlbrugge

Binnen het Reveil nam dr. H.F. Kohlbrugge (1803-1875) een geheel eigen plaats in. Hij was in Nederland als kandidaat in de Hersteld-Lutherse Kerk geweest. Het lidmaatschap van de Hervormde Kerk werd hem in 1833 op onverdraagzame wijze belet. Men wilde kennelijk deze orthodoxe lastpost buiten de deur houden. Kohlbrugge, de man van de grote nadruk op de rechtvaardiging door het geloof alleen, ontwikkelde zich tot de criticus der Afscheiding. Hij stond sympathiek tegenover De Cock, die hem om advies vroeg toen hij geschorst was. Dat advies luidde: Doorgaan met preken en verder passief blijven. In 1835 noemde Kohlbrugge echter de Afscheiding een 'strik des duivels', 'een weg van openbaarmaking van alles wat naar den vleesche is. Het grote en voornaamste in de kerk van Christus is, dat het Woord er onbelemmerd kan worden gepredikt. Dan komt het andere vanzelf.

Buitengewoon scherp was hij in een brief aan Anthony Brummelkamp, die hem in 1839 vroeg om het aannemen van een beroep uit een Afscheiden Gemeente te overwegen: Afscheiding is vleselijk mensenwerk; een uiting van kerkelijk

men kan niet hopen en wachten op de dag des Heeren en Zijn heil. Hij geeft dat Zijn beminden als in de slaap. Met de vrijheidsaanvraag hebben de Afscheidenen getoond, dat zij eigenlijk niet geloven wat zij beweren te geloven, namelijk dat zij de oude Gereformeerde Kerk van Nederland waren.

Men kan zich echter afvragen of Kohlbrugge in Duitsland niet hetzelfde heeft gedaan als de door hem zo zwaar bekritiseerde Afscheidenen. Hij stichtte in 1846 te Elberfeld een vrije gemeente: de Niederländisch-Reformierte Gemeinde. Die gemeente werd in 1849 van overheidswege officieel als vrije gemeente erkend. Omdat geen predikant van de landskerk bereid was hem in het ambt te bevestigen, vond de bevestiging, evenals in sommige afgescheiden kringen, plaats door zijn eigen ouderlingen, die hem met handoplegging ordenden tot het volle predikambt.

De Confessionele Vereniging

Van Groen en zijn vrienden kan worden gezegd, dat zij zich hebben ingezet voor een verandering in de Nederlandse Hervormde Kerk. Zij hebben grote invloed uitgeoefend door hun voortdurende aandrang op kerkherstel. Bekend is het Adres van de zeven Haagse heren uit 1842. Het werd geschreven als een reactie op de vrijzinnige opvattingen van drie hoogleraren, die zij uitdroegen in het tijdschrift *Waarheid en liefde*. Het Adres was gericht aan de Hervormde Gemeente van Nederland en werd gezonden aan de synode. De Haagse heren vroegen daarin om handhaving van de hoofdwaarheden van het Evangelie en handhaving van De Formulieren van Enigheid als het middel daartoe. Ook bepleitten zij de openlijke afkeuring van alles wat daarmee in de prediking in strijd was. De synode wees het Adres zonder meer van de hand.

Het droevige was, dat Da Costa duidelijk aangaf het met een dergelijk beroep op de synode niet eens te zijn. Hij verwachtte niets van belijdenisformulieren, omdat ze tenslotte niets anders waren dan woorden-op-papier en vooral ook omdat ze zwegen over de hoop voor Israël. Daarmee was de eenheid van het Reveil ten aanzien van kerkherstel gebroken. Da Costa's afkeer van de Formulieren zou uitmonden in een

ethische richting, die wegens haar halfslachtige karakter altijd zou terugdeinzen voor doortastende maatregelen.

De noodzaak van kerkherstel bracht Groen in 1864 tot de oprichting van de Confessionele Vereniging. Het ging om een bundeling van predikanten en gemeenteleden. De directe aanleiding was het optreden van de moderne dr. J.C. Zaalberg in Den Haag. Daarop zinspeelde het schrijven dat de statuten van de nieuwe vereniging begeleidde. De Vereniging is 'opgericht met het oog op de schrikbarende verwoestingen, welk het ongeloof allerwege rondom ons aanrigt, — op het onrecht aan de Nederlandse Herv. Kerk sinds lang aangedaan...' De oprichters wilden 'onbekrompen maar ondubbelzinnig' vasthouden aan de belijdenis der kerk. Ze geloofden dat het prijsgeven van het recht van die belijdenis met feitelijke sloping van de kerk zelf gelijk stond. In het eerste jaar traden 855 leden toe, waaronder 62 vrouwen. In 1867 waren er drieduizend leden.

Een van de eerste daden van de jonge vereniging was het verzenden van een circulaire, waarin werd betoogd dat moderne predikanten geen recht hebben om het leraarsambt in de Nederlandse Hervormde Kerk te bekleden, terwijl de lezers werden vermaand om van hun dienst hoegenaamd geen gebruik te maken,

De weg tot kerkherstel, die voortaan door de Confessionele Vereniging zou worden bepleit, is bekend geworden als de zogenaamde juridische weg. Het gaat om reorganisatie van de kerk op een zodanige manier, dat de belijdenis onverzwakt zou worden gehandhaafd. Groen wilde de krachten bundelen van hen die bleven! De Confessionele Vereniging was de eerste strijdbare richtingsorganisatie. In 1867 werd een nieuw reglement op verkiezing en beroep ingevoerd, die het mogelijk maakte dat de stemgerechtigde leden rechtzinnige vertegenwoordigers kozen in kerkenraden en besturen. Dat was het begin van een kerkelijke verkiezingsstrijd, die door de Confessionelen in plaatsen met een moderne kerkenraad vaak met succes werd gevoerd.

De bundeling van geestverwanten die Groen en zijn vrienden voor ogen stond, is slechts ten dele gelukt. Er bleven tal van gereformeerde belijders in de Nederlandse Her-

vormde Kerk die niets zagen in de juridische weg tot kerkherstel, maar met Nicolaas Beets (1814-1903) bleven pleiten voor de medische weg: We zijn samen ziek geworden, we moeten ook samen genezen.

De kerkelijke kaart van 1869

We werpen tenslotte een blik op de kerkelijke kaart van 1869. In afgescheiden kring werd het toenaderingsproces tussen de beide kerkverbanden voltooid. In 1869 kwam de vereniging tot stand van de Christelijk Afgescheiden Gereformeerde Kerk in Nederland en de Gereformeerde Kerk in Nederland (onder het

kruis).

De afgevaardigden van de kruisgemeenten die in Middelburg de synode van de Christelijk Afgescheidenen bezochten, stelden drie eisen:

- 1 De Christelijk Afgescheidenen moesten het wettig bestaan van de kerken en leraren van de kruisgemeenten erkennen.
- 2 Zij moesten de naam Christelijk Afgescheidenen loslaten.
- 3 Bij de vereniging moest het nieuwe kerkverband zich ernstig aansluiten aan de leer, dienst en tucht van de Gereformeerde Kerk in Nederland.

De synode van de Christelijk Afgescheiden Kerken nam een zeer soepele houding aan. Men kwam aan alle eisen van de Kruisgemeenten tegemoet. Er volgde een wederzijdse erkenning van gemeenten en ambtsdragers.

De nieuwe naam werd Christelijke Gereformeerde Kerk. Het nieuwe afgescheiden kerkverband bestond uit 252 vroeger door de overheid erkende gemeenten en 76 vroeger niet-erkende gemeenten. Er was sprake van grote vreugde ter vergadering: 'Diep ontroerd reikten de broeders elkander met de innigste blijdschap de rechterhand der gemeenschap.' Een tijd van voorspoed en uitbouw van het kerkelijk leven volgde. In 1884—vijftigjaar na de Afscheiding—telde de Christelijke Gereformeerde Kerk vierhonderd gemeenten, driehonderd predi-

In de schaduw van de grote afgescheiden kerngemeenschap bleven enkele Kruisgemeenten als vrije gemeenten zelfstandig voortbestaan, zoals die van Enkhuizen, Lisse, Hoedekenskerke en Rouveen. Deze Kruisgemeenten vormden omstreeks 1890 onder leiding van de Kamper predikant ds. E. Fransen (1827-1898) weer een weinig samenhangend kerkverband. Het gebrek aan samenhang blijkt uit het feit, dat gemeenten zich bijzonder gemakkelijk aan het kerkverband onttrokken of er zich weer bij voegden. Het kerkverband zelf nam in korte tijd verschillende namen aan, maar werd het meest bekend als de Gereformeerde Gemeenten onder het kruis. Daarnaast bestonden met name in Zuid-Holland en Zeeland een twintigtal Ledeboeriaanse gemeenten, die kozen voor een bijna volstrekt isolement. De Gereformeerde Gemeenten in navolging van ds. L.G.C. Ledeboer zouden in 1907 samengaan met de Gereformeerde Gemeenten onder het kruis.

In de Nederlandse Hervormde Kerk nam de machtspositie van de modernen omstreeks 1869 iets af. De Confessionele Vereniging wist tal van hervormd-gereformeerde belijders te verenigen in een beweging, die gericht was op kerkherstel. Bij de kerkelijke verkiezingen werd in Groningen de Groninger richting in de kerkenraad aan de kant gezet. In Leiden werden de modernen met een verpletterende meerderheid verslagen.

Waardering

1. De oorzaken van de conflicten en de uersplintering bij de Afscheidenen.

Bij de Afscheidenen was twintig jaar lang sprake van conflicten en versplintering. Deze ontwikkeling laat zich, hoe droevig ook, wel verklaren. De leidende predikanten bij de Afscheidenen hadden geen werkelijk gereformeerde vorming ontvangen, maar waren opgeleid aan verlichte universiteiten. Een goede theologische opleiding in gereformeerde zin, die de eenheid in denken en handelen bevordert, ontbrak hen. Zij hadden bovendien geen enkele ervaring met het kerkelijke leven dat was ingericht naar de Dordtse Kerkorde. Men gaf wel hoog van deze kerkorde op, maar beschikte vaak niet

over het vermogen om vanuit de structuur van de kerkorde te denken en te handelen. In de praktijk benaderde men daardoor kerkelijke zaken sterk gevoelsmatig.

Veel verscheurdheid over theologische vragen valt te herleiden tot gezelschappelijk denken, dat de gemeenten, vaak ontstaan uit gezelschappen, nog lang bleef beheersen. Kenmerkend voor deze gezelschappelijkheid was vaak de verabsolutering van eigen geestelijke ligging; heerschappijvoering van leidersfiguren en de sterke binding aan personen. Daardoor werd het zicht op de eenheid van de kerk van Christus belemmerd.

2. De zwakke punten van de critici.

Critici van de Afscheiding als Callenbach en Kohlbrugge vergaaten dat het gelovig opzien tot God niets af doet van onze verantwoordelijkheid voor het functioneren van prediking, sacramenten en tucht in een kerk. De roep om reformatie, die de Afscheiding liet klinken, was terecht. Bij de Afscheidenen waren veel gebreken en zonden die tot ootmoed stemde. Laten we echter niet vergeten dat de Heilige Geest ook in deze kerken werkte. Er zijn talloze sporen van een geestelijke opleving en een rijk geestelijk leven in de schriftelijke bronnen. Dat moet tegenstanders van de Afscheiding voorzichtig en bescheiden maken in hun oordeel.

Het standpunt van Monod en Groen, dat zelfs het afschaffen van de belijdenisgeschriften geen verandering zou brengen in de opdracht om in de kerk te blijven, is in het licht van de Schrift aanvechtbaar. Geloven en belijden worden in Gods Woord steeds verbonden. Het oprechte geloof kan niet anders dan komen tot het belijden van de bijbelse leer. Een kerk die de leer van Christus niet meer belijdt, houdt op kerk te zijn. Het standpunt van deze Reveilmannen is meer romantisch en gevoelsmatig dan bijbels. Men was zo gespitst op de afwijzing van afscheiding, dat men tot onhoudbare uitspraken kwam.

3. De positieve invloed van de Afscheiding.

De Afscheiding heeft een positieve invloed uitgeoefend op

Aanvankelijk was er alleen sprake van een passieve houding. Men werd zelf met rust gelaten, omdat men de kerkelijke besturen met rust liet. Deze passieve houding liet men rond 1860 varen. Er kwam een beweging op gang voor kerkherstel die zonder de Afscheiding eigenlijk niet denkbaar was geweest. De eerste strijd bare richtingorganisatie ontstond: de Confessionele Vereniging. Deze vereniging is vandaag de dag klein van omvang en vormt de rechterzijde van het grote midden van de Protestantse Kerk in Nederland.

De kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw leert ons, dat er veel afscheidingslust was zonder afscheidingsnoodzaak. Men was in gezelschapskringen, die vaak tientallen jaren in dorpen en steden hadden gefunctioneerd, het zicht op de kerk kwijt geraakt. Het verwijt, dat het afscheidingsbeginsel heeft gefunctioneerd als een repeterende breuk is in een aantal gevallen waar. Tegelijkertijd kent de geschiedenis van de Afscheiding een aantal keren het samengaan van kerkverbanden. Dat getuigde van het herwonnen zicht op de openbaring van de eenheid van Gods kerk.

Wij moeten vandaag zonder meer belijden dat onze kerkelijke verdeeldheid in het licht van de Bijbel maar met één woord kan worden benoemd. Dat is het woord zonde. Zonde tegenover God. Dat moet leiden tot bescheidenheid, ootmoed, hartelijke verootmoediging voor God en het zoeken van elkaar. Daarvoor is niet minder dan een geestelijke opwekking nodig. God roept ons vandaag de dag allereerst om op de plaats die Hij ons gaf met grote getrouwheid te doen wat onze hand vindt om te doen, tenzij de gereformeerde leer niet meer wordt gepredikt. Wij moeten allen terugkeren naar het kerkelijke besef van de Reformatie. Afscheiding is de allerlaatste weg, die alleen kan en mag worden gegaan in tijden van bijzondere nood, wanneer naar het woord van Calvijn de hoofdwaarheden van de gereformeerde leer door dwalingen zijn vervangen (*Institutie IV, I, 9-ig*).

Noten

1. G.A. Wumkes, *Het Fries Reveil in portretten*, Kampen, 1994², blz. 125.
2. P.A. Diepenhorst, *Groen van Prinsterer*, Kampen, 1941², blz. 40.
Deze zeer uitvoerige biografie is verouderd, maar heeft door haar breedte veel te bieden. Zo geeft het boek in vele citaten van mev. Groen een tekening van het geestelijke leven van haar man.
3. Geciteerd bij L.H. Oosten, 'Adolphe Monod en de kerkelijke situatie van zijn dagen. In: A. Monod, *Waarom ik in de gevestigde kerk blijf*, Ede, 2000, blz. 42.
4. G. Groen van Prinsterer, *De maatregelen tegen de Afscheidenen aan het Staatsregt getoetst*, Leiden, 1837², blz. 60-61.
5. *Handelingen en Verslagen van de Algemene Synoden van de Christelijk Afscheidenene Gereformeerde Kerk*, Houten/Utrecht, 1984, blz. 202-203 (Verslag van de Synode der Afscheidenene Gereformeerde Gemeente in Nederland gehouden van den 17 November tot den 3 December 1840, 's Gravenhage, 1841, blz. 45).
6. G. Groen van Prinsterer, *De Anti-revolutionaire en Confessionele Partij in de Nederlands Hervormde Kerk*, Goes, 1954, blz. 41-42.
7. G. Groen van Prinsterer, *Het recht der Hervormde gezindheid*, Ede, 1996, blz. 76, 77.
8. A. Monod, *Waarom ik in de gevestigde kerk blijf*, Ede, 2000, blz.

Rondom de Doleantie

Het Modernisme

Lollum, een teken

HET IS ZONDAG 8 juni 1884. De Nederlandse Hervormde Kerk te Lollum (Fr) is vacant. Daarom zal in deze rechtzinnige gemeente vanmorgen een dominee uit de ring voorgaan: R. de Haas, de vrijzinnige predikant van Winsum. De preek gaat over Mattheüs 7:26-37, de bouw van een huis op de rots of op het zand.

De kern van de preek komt hierop neer. De man die naar het voorbeeld van Jezus alleen naar zijn geweten handelde, bouwde zijn huis op de rots. Wie zich richt naar menselijke overleveringen en geschriften behoort tot de bouwers op het zand. Luther, Calvijn en Zwingli hebben nee durven zeggen tegen de vleselijke paus in Rome. Maar er nog altijd een paus in de kerk aanwezig, een papieren paus. 'Die ligt hier voor mij. Dat is de Bijbel. Gelukkig is in de kerk van onze negentiende eeuw een nieuw licht opgegaan. De moderne richting heeft de boeien afgeworpen. Als Jezus vanmorgen hier was, zou Hij zeggen: 'Gij Modernen, gij zijt mijn volgelingen. Gij zijt christenen.'

Bij de slotzang loopt de bekende timmerbaas A. Elshout Kzn, die de gemeente als ouderling dient, naar het deurtje in het doophek. Daar vangt hij de predikant op die van de kansel komt. 'Mijnheer, U wist toch zeker wel, dat het hier een gebouw ener Christelijke gemeente is. Hoe zijt gij dan hier als zulk een, gelijk als wij u hebben gehoord, ingekomen?' Ouderling Elshout leest daarop ds. De Haas het ondertekeningsformulier voor, dat hij bij zijn ambtsaanvaarding heeft getekend.

'U staat buiten de grenzen van het christendom. U dwaalt in de onzekerheid van een ouderwets heidendom.' Daarna keert de dominee terug naar Winsum. Niemand valt hem verder lastig. De gemeente gaat bedroefd naar huis omdat de aantasting van Gods Woord in de Nederlandse Hervormde Kerk ongehinderd kon plaatsvinden.

Enkel jaren later, als de gemeente van Lollum opnieuw vacant is, moet ds. De Haas weer een verplichte ringbeurt vervullen. De kerkenraad besluit nu te bevorderen dat de gemeente niet naar de kerk komt. De predikant van Winsum houdt nu zijn preek voor een enkel gemeentelid uit Lollum en voor een groepje hoorders, die hun dominee vanuit Winsum hebben vergezeld. Dit incident levert de kerkenraad een berisping op van het classicaal kerkbestuur wegens plichtsverzuim.

Het incident te Lollum was symptomatisch voor de doorwerking van het modernisme in de negentiende eeuw. Op deze manier probeerden verlichte predikanten eenvoudige mensen te beïnvloeden die eerbiedig en afhankelijk wilden luisteren naar het Woord van God. Het gebeurde te Lollum werpt ook licht op de grote kerkelijke beweging, die in 1886 zal uitlopen op de Doleantie. Die beweging kan worden omschreven als het spontane en daarna grondig georganiseerde verzet van plaatselijke gemeenten tegen het optreden van kerkbesturen die aan het modernisme de ruimte gaven met behulp van de bepalingen van het Algemeen Reglement van 1816.

Typering van het modernisme

Het modernisme is niet anders dan het eindstadium van de verlichte theologie in de negentiende eeuw. De leidende figuur was de Leidse hoogleraar Jan Hendrik Scholten (1811-1885), die geen verschil zag tussen de kennis van God die wij uit de natuur ontvangen en die de Schrift ons geeft. Het redelijke denken stelt de mens immers in staat om tot kennis van God te komen: 'De getuigenis des Heiligen Geestes is dus geen andere dan de getuigenis der reden in den zedelijk reine' (1846).

De Godheid van Christus werd door het modernisme veel nadrukkelijker verworpen dan door de Groninger richting, die het geestelijke klimaat in de Nederlandse Hervormde Kerk bepaalde voor en tijdens de Afscheiding. Jezus was voor de modernen niet meer en niet minder dan de ideale mens. In Hem ontvouwde zich de wijsheid van de rede, de goddelijke wijsheid in de hoogste mate.

Het zal niemand verbazen, dat het modernisme zich tegelijkertijd kenmerkte door een frontale aanval op de Bijbel als het betrouwbare Woord van God. Alle bijbelboeken moesten worden onderworpen aan Schriftkritiek, aan historisch-kritisch onderzoek. Het leven van Jezus zou door de bijbelschrijvers zijn verfraaid en moest vanwege zijn onbetrouwbaarheid daarom door moderne wetenschappers opnieuw worden gereconstrueerd. Dan pas zou de mens van vandaag kunnen weten wie Jezus was. Dat betekende dat theologen allerlei lagen in de Evangelien zagen die samenhangen met een ontstaansproces. Zij gingen op zoek naar de oerlaag door weg te laten wat niet redelijk aanvaardbaar zou zijn.

De machtspositie van het modernisme

Het moderne denken nam in de negentiende eeuw een machtspositie in. Het vrijzinnige denken kreeg in de politiek gestalte in het liberalisme. Modernisme en liberalisme waren twee zusters, die gearmd over straat gingen. Dat had tot gevolg dat de regering aan de drie rijksuniversiteiten bijna uitsluitend verlichte hoogleraren benoemde. Het bondgenootschap van modernisme en liberalisme hanteerde ook de plaatselijke openbare school als wapen om de kerkelijke gemeente voor het vrijzinnige kamp te winnen. Het modernisme wist heel goed dat haartoekomst bepaald werd door de opbloei van de staatsschool, die elke kennis van Schrift en belijdenis moest weren.

De plaatselijke kerkelijke gemeenten waren tot 1867 volstrekt weerloos. De gemeenteleden hadden geen invloed op de verkiezing van ouderlingen en diakenen en het beroepen van een predikant. Men maakte vaak gebruik van de zogenaamde cooptatie: het recht van een college om personen aan

te wijzen voor een benoeming. Het jaar 1867 bracht echter een wijziging van het Algemeen Reglement: de kiescolleges werden ingevoerd. Zo'n college bestond uit de kerkenraad en gemachtigden uit de leden. De rechtzinnigen, gebundeld in de door Groen van Prinsterer gestichte Confessionele Vereniging, probeerden hun invloed te vergroten. De strijd om kerkherstel, om het trouw zijn aan de belijdenis was begonnen. In enkele grote plaatsen zoals Groningen en Leiden werden de modernen min of meer aan de kant gezet.

Abraham Kuyper en het voorspel dan de Doleantie

Abraham Kuyper (1848-1920) was de zoon van een predikant in Maassluis. Als student en jong predikant was hij een enthousiast volgeling van J.H. Scholten, de grote promotor van het modernisme. Kuyper was uitermate begaafd en promoveerde reeds als jongeman van vijftientig jaar op een proefschrift over het kerkelijk vraagstuk bij Calvijn en A Lasco. Hij werd in 1863 predikant te Beesd aan de Linge. Een eenvoudige vrouw — Pietje Baltus — zei hem wat 'de volle, soevereine genade' was en wat in zijn prediking ontbrak. Zij leefde met een groep gemeenteleden naar 'oud-gereformeerde trant'. Haar invloed kunnen we niet meer precies in beeld brengen. Duidelijk is wel dat zij haar predikant heeft voorgehouden: men moet persoonlijk deel ontvangen aan het heil. Dat is alleen mogelijk door vrije genade.

Kuyper kwam daardoor in een geestelijke crisis terecht. Hij wendde zich tot het werk van Calvijn en vond bij hem wat de eenvoudigen in zijn gemeente hem hadden gezegd. Kuyperontdekte dat Calvijn door het stichten van een kerk zegen en vrede had verspreid. Zijn levensdoel werd daardoor mede bepaald. Hij wilde zich inzetten voor het herstel 'van een kerk die ons een Moeder kan zijn'. De predikant van Beesd keerde de moderne theologie nu resoluut de rug toe. In zijn afscheidsprek (1867) tekende hij twee wegen: die van de rede en die van het volle evangelie van het Lam Gods en de leer der verzoening. Men kan slechts een van de twee wegen gaan. Daarom riep hij op tot strijd tegen de aan het Evangelie vijandige richting.

Na Beesd werd Kuyper predikant te Utrecht, en daarna te Amsterdam. Hij ontpopte zich als een bekwaam journalist. Hij trad op als hoofdredacteur van dagblad *De Standaard* en weekblad *De Heraut*. Als schrijver van boeken en brochures kwam hij tot een enorme productie. De historicus Jan Romein heeft hem terecht 'de klokkenist der kleine luyden' genoemd. Via de preekstoel, via zijn kranten en publicaties wist hij de gehele kerkelijke arbeidersbevolking en niet minder de belijgende boeren en de kleine middenstand te bereiken. Boeren, tuinders, schippers, vissers, scheepstimmerlui, handswerklieden werden gemobiliseerd om te strijden tegen het liberalisme in de staat en het modernisme in de kerk.

Kuyper zag 'de kleine luyden' als de bron van de nationale kracht. Onder hen leefde nog de trouw aan de belijdenis. Hij wilde met en voor hen nieuwe mogelijkheden openbreken, die werden aangereikt door het neocalvinisme dat Kuyper ontwikkelde. Enkele kernwoorden zijn voldoende om dat te typeren: de veronderstelde wedergeboorte bij de doop van de kinderen der gemeente, de gedachte van de algemene genade die leidde tot een bijzonder optimistische kijk op de cultuur, het schrappen van een aantal woorden in artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de samenwerking in de politiek met de rooms-katholieken om te komen tot het breken van de liberalen als machtsfactor in de Nederlandse politiek.

Kuyper stichtte voor de kleine luyden in 1880 in Amsterdam de Vrije Universiteit. Die universiteit moest zorgen dat er in de kerk en de samenleving voldoende leidinggevendenden zouden komen, die uitgingen van de gereformeerde beginselen. De VU werd geheel door de kleine luyden gefinancierd. Kuyper gaf de gewone gereformeerde man ook een aantal levensbeschouwelijke organisaties, zoals de christelijke vakbeweging. Aan de ARP, de Anti-Revolutionaire Partij die Groen had gesticht, gaf Kuyper het karakter van een goed georganiseerde politieke partij, die beschikte over een plan om te regeren: *Ons Program*. Daarmee werd de ARP de eerste echte politieke partij in de huidige zin van het woord. Kortom, Kuyper was de schepper van de verzuiling in Nederland. De gereformeerde organisaties zag hij als bastions, die geschikt waren voor een

uitval op liberalisme en modernisme. Dat zou leiden tot herkerstening van de cultuur en tot heil van het hele volk.

Het program voor herhherstel: verbouwen of verhuizen

Bij zijn intrede in Utrecht in 1867 tekende Kuyper een algemeen program voor kerkherstel. De kerk is het lichaam van Christus. Daarom mogen christenen van de uitwendige kerk vastheid verlangen in belijdenis, eredienst en kerkrecht: 'De Hervormde Kerk heeft deze vastheid verloren; zij heeft haar deuren veel te wijd opengezet, en nu hebben door onze schuld onze tegenstanders op deze kerk, bouwval van de eens zo prachtige kerk onzer vaders, evenveel recht als wij. Als die tegenstanders dit recht niet vrijwillig opgeven, dan is de kerk voor ons onherroepelijk verloren. Daarom is nu de ure gekomen, dat de christen weer in een eigen tempel moet kunnen offeren, zonder met iemand zijn altaren te delen.'

Elke christen wordt in ieder geval geroepen om te bouwen, hetzij door kerkherstel, hetzij door het stichten van een nieuwe kerk. De praktische situatie in Utrecht bood Kuyper te weinig mogelijkheden om zijn program in daden om te zetten. Daarom nam hij in 1870 het beroep naar Amsterdam aan. Wilde hij wat bereiken, dan moest de strijd gevoerd worden in de grootste hervormde gemeente van Nederland. Kuyper was de eerste predikant die door de gemeente zelf werd beroepen op grond van de herziening van het Reglement in 1867. Daarom zegt hij in zijn intredeprek 'Geworteld en gegrond' dat deze handelwijze 'in haar schoot een nieuwe kerk draagt. Hij kondigt zijn program aan met de zin: 'We moeten verbouwen of verhuizen.' Kuyper eist drie soorten vrijheid op voor de kerk:

- De kerk moet vrij worden van de *staat*. De samenwerking van kerken staat maakt de kerk tot een invloedloze vorstin;
- De kerk moet vrij worden van het *geld*. Het geld van de staat is een gouden keten waarover men struikelt. Men moet op de Heere vertrouwen. Hij geeft het geld als vrucht van het geloof;
- De kerk moet vrij worden van het *ambt* in de zin van het

ongereformeerde kerkbestuur. Dat kerkbestuur zal springen,

zodra we het zelfbestuur der gemeente gestalte geven volgens het ambt aller gelovigen.

'Het Beraad': het veilig stellen van de kerkelijke goederen

Niet alleen in het Friese dorp Lollum, maar ook in kerkdiensten te Amsterdam klonk regelmatig het protest van orthodoxe ouderlingen na het aanhoren van een vrijzinnige preek. Zo stond in 1869 een ouderling op om uit te spreken: 'Als ouderling der hervormde gemeente verklaar ik aan de vergadering dat de leer welke die man zoo even verkondigd heeft, is eene leugenleer, niet uit God, maar uit de duivel.' Toen rechtzinnige ouderlingen een aanklacht indienden tegen ds. P.H. Hugenholtz, die in een paasprek de lichamelijke opstanding van Christus had ontkend, werd hun aanklacht afgewezen door de classis. De Reglementen gaven geen maatstaf voor de beoordeling van de vraag of de leer al of niet in strijd is met de geesten de hoofdzaak van de belijdenis.

Kuyper mengde zich met animo in dergelijke kwesties. Hij richtte in 1872 'Het Beraad' op: een vereniging van gelijkgezinde kerkenraadsleden. De vereniging vergaderde om vooroverleg te voeren over alle belangrijke punten van de kerkenraadsagenda. Het doel van deze Broederkring was vooral om de kerkelijke goederen veilig te stellen bij een conflict met hogere kerkbesturen. Deze goederen werden beheerd door kerkmeesters, benoemd door de kerkenraad. Men wilde die niet aan de besturen laten toevallen, maar was van mening dat ze op grond van de kerkelijke autonomie aan de kerkenraad toekwamen. We ontmoeten Kuyper hier voor het eerst als de strateeg van de Doleantie, die het aanvalsplan ontwierp.

Tractaat van de Reformatie der kerken

In 1883 — het jaar waarin herdacht werd dat Luther vierhonderd jaar geleden werd geboren — verscheen het *Tractaat van de Reformatie der kerken*. Daarin komt het begrip doleren voor. 'Dolerende kerken' zijn een 'soort onvolkomen kerken, die wel volkomen zouden willen en konden zijn, maar die hierin verhinderd worden niet door het kruis der vervol-

ging, maar uitsluitend door den druk, die een ingedrongen en dus vals kerkbestuur op haar uitoefent (...)

Zoo is dus een dolerende kerk een kerk, die naar God klaagt, of haar plage mocht worden weggenomen; die nog het besef heeft, dat de kerk zich herstellen zal, hoe dodelijk krank ze ook nederligge (...) Een kerk, die klaagt zonder zich op te richten, is een lamenterende kerk, en geen dolerende kerk. De 'dolerende' vergadering der gelovigen heeft de roeping van degenen, die de Kerk verdrukken, zich af te scheiden en naar Gods Woord getrouwe opzieners aan te stellen.'²

Het boek loopt uit op paragraaf 64: Van de reformatie die in de gereformeerde kerken dezer landen thans dient ondernomen. De paragraaf biedt een tot in detail uitgewerkt plan, dat uitgaat van de plaatselijke kerken en die verdeelt in drie categorieën:

- 1 Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en circa zeshonderd andere gemeenten kennen nog een tamelijk zuivere bediening van Woord en sacramenten. De taak van de gemeente is het verbreken van de band met valse leraars.
- 2 Een aantal gemeenten die de zuivere bediening mist, maar nog bidders kent. Er is hoop op herstel. De taak van de gemeenten is het oprichten van een dolerende kerk onder leiding van een gelovige kerkenraad.
- 3 Een aantal dode kerken! Daar bestaat geen uitzicht op terugkeer of genezing. Hier moet men met behulp van kerkenraden uit de eerste categorie een 'kerke Christi' oprichten of zich aansluiten bij de afgescheiden kerk: de Christelijke Gereformeerde Kerk, ontstaan in 1869.

Als rechtzinnige gemeenteleden een kerkenraad niet tot reformatie kunnen bewegen, moeten zij de band verbreken en samen met andere dolerenden een nieuw kerkverband oprichten.

De Doleantie

Tussen 1880 en 1886 raakten de ontwikkelingen in een stroomversnelling. De Hervormde Synode besloot in 1880 om

de bevestigingsvragen te versoepelen. Daardoor ontstond er voor nieuwe lidmaten met een vrijzinnige overtuiging nog meer ruimte vanuit het gezichtspunt van de leervrijheid. Men beantwoordde bij het belijdenis doen de vragen 'wat betreft den geest en de hoofdzaak van de daarin vervatte belijdenis en belofte'. Ook het formulier dat de kandidaten moesten ondertekenen werd in 1883 nog rekbaarder geformuleerd. Zelfs de binding aan het 'Evangelie van Jezus Christus' werd weggelaten. Men moest alleen beloven 'met ijver en trouw' werkzaam te zijn in de Nederlandse Hervormde Kerk.

In april 1883 nam de kerkenraad van Amsterdam het initiatief tot een bijeenkomst van verwante kerkenraden. Er waren 250 deelnemers. Zij kwamen tot overeenstemming op drie punten:

- De kerkenraden laten niemand toe tot de kansel die niet instemt met de belijdenis.
- De kerkenraden beloven het kerkverband van 1816 af te breken als dat een belemmering is om Koning Jezus te eren.
- Men zal met een kerkenraad die tegen het Koningschap van Christus ingaat, breken en een dolerende kerk oprichten.

Het was nu wachten op een kerkenraad die zich zou losmaken van het hervormde kerkverband van 1816. Maar de directe aanleiding kwam van een andere kant. De kwestie van het aannemen van nieuwe leden werd in 1884 opnieuw actueel. A. Kuiper, F.L. Rutgers en andere ouderlingen hadden zich bij een nieuwe wijkindeling heel bewust laten indelen bij de drie overgebleven vrijzinnige predikanten in Amsterdam.

Wat gebeurde er vervolgens? De kerkenraad weigerde de catechisanten van deze predikanten te aanvaarden omdat zij alleen met de gereformeerde leer instemden in geest en hoofdzaak. De catechisanten vroegen daarop een bewijs van goed zedelijk gedrag om zich elders als lid van de Hervormde Kerk te laten inschrijven. De kerkenraad wilde dat alleen afgeven als men schriftelijk aan de kerkenraad berichtte de Heere Jezus te belijden als de enige, algenoegzame Zaligma-

ker, die overgeleverd is om onze zonden. De catechisanten weigerden daaraan te voldoen. De kerkenraad sprak uit dat er daarom geen aanneming en bevestiging mogelijk was. Daarop gingen de catechisanten in beroep bij het classicaal bestuur, dat hen in het gelijk stelden en de kerkenraad opdroeg de attesten van goed gedrag binnen zes weken af te geven. De kerkenraad ging daartegen in beroep bij de Algemene Synodale Commissie. Dat was kerkrechtelijk zinloos, omdat de synode krachtens het Algemeen Reglement geen uitspraken mocht doen op geloofsgronden maar alleen bevoegd was om procedures te beoordelen. De kerkenraad wilde met het beroep op de synode niet alleen de geestelijke machteloosheid van deze kerkelijke vergadering aantonen. Het ging om meer dan een machtsstrijd. Men wilde niet meewerken aan de ontheiliging van het Heilig Avondmaal. De kerkenraad wist immers zeker, dat een dergelijke catechisant 'den Christus niet als den Heere belijdt, en ontkent, dat de vergeving onzer zonden hangt aan zijn vergoten bloed. Het beroep op de synode werd afgewezen in een pastoraal schrijven. De kerkenraad ontving de opdracht om binnen zes weken en uiterlijk op 8 januari 1886 de attesten aan de vrijzinnige belijdeniscatechisanten af te geven.

Het eigenlijke conflict

Nu stond de zaak op scherp. Bij een weigering zouden ertuchtmaatregelen tegen de kerkenraad volgen van de kant van het classicaal bestuur. Daarom bracht de Amsterdamse kerkenraad op voorstel van F.L. Rutgers (1836-1917) op 14 december 1885 een wijziging aan in het reglement van de beheerscommissie. Daarin kregen de kerkmeesters, die door de kerkenraad waren benoemd, de opdracht om bij een conflict 'de oorspronkelijke kerkenraad ... die de gemeente bij Gods Woord zocht te houden, als den eenig wettigen te erkennen' Tachtig van de honderdtien kerkenraadsleden steunden de wijziging. Nu kon men rustig het ingrijpen van de hogere besturen afwachten. Voor ieder zou het immers duidelijk zijn dat de Amsterdamse kerkenraad gestraft werd vanwege het hoog en heilig houden van belijdenis en Avondmaal.

Tijdens de kerkenraadsvergadering van 1.4 december werden de namen van de tachtig voorstimmers echter genoteerd door dr. G.J. Vos Azn (1836-1912), die scriba was van de classis. Hij was een overtuigd rechtzinnig man en dat gold ook voor de andere leden van de classis op één na. Het ging bij het conflict in Amsterdam dan ook niet om een conflict tussen gereformeerden en moderneren, maar om een botsing tussen broeders van hetzelfde huis. Vos wist zich een geestverwant van Groen van Prinsterer, die in de lijn van het Reveil elke afscheiding had afgewezen. Hij was overtuigd van de roeping van de vaderlandse kerk tegenover 'het in Christus geheiligde en mitsdien gedoopte volk'. In zijn *Geschiedenis der Vaderlandsche Kerk* kwam Vos zelfs tot de uitspraak: 'Het Koninkrijk Gods in deze landen is de vaderlandsche kerk.' Hij wist zijn plaats in die kerk en greep in!

Na een koortsachtige periode van voorbereiding kwam de classis drie weken later bijeen op 4 januari 1886. Men besloot tot een voorlopige schorsing van de tachtig Amsterdamse kerkenraadsleden. Hun besluit ging in tegen de Bepalingen van het Landelijke Reglement voor Kerkelijk opzicht en tucht. Men liet de schorsing met grote spoed ingaan: om 12.00 uur, een uur na besluitvorming. Daarmee blokkeerde de classis een vergadering van de kerkenraad. Die kwam 's middags bijeen en kon tegenover de synode slechts schriftelijk uitspreken, dat hij door de attestenkwestie buiten het kerkenverband was geplaatst.

De classis trad zelf onmiddellijk als kerkenraad op, omdat de plaatselijke kerkenraad onvolledig was. De aldus aangevulde kerkenraad gaf direct de attesten af aan de betrokken catechisanten. Zij gingen met stoomboten vol naar Koog a/d Zaan om daar door moderne predikant te worden aangenomen. Door het snelle handelen van de classis was de breuk van Amsterdam met het kerkverband voorkomen. Uiteindelijk werden 75 van de 80 ambtsdragers na hoger beroep door de synode afgezet op 1 december 1886.

De kerkelijke goederen

Over het bezit van het archief en de kerkgebouwen spanden

lijke macht werd geroepen om een oordeel te geven over de principiële inzet van dit geding: 'de plaatselijke gemeente is zelfstandig en als zodanig bevoegd zich aan het kerkverband te onttrekken en heeft recht op de goederen.' Op 15 juni 1888 — bijna tweeënhalf jaar later — deed de Hoge Raad uitspraak. Alle aanspraken op het eigendomsrecht door de geschorste ambtsdragers werden afgewezen. Alle processen om het behoud van de kerkelijke goederen werden door de Dolerenden verloren.

Wat was de motivering van de Hoge Raad?

- Beheerders van kerkelijke goederen, die door de kerkbesturen van hun bevoegdheid vervallen zijn verklaard en met de Doleantie zijn meegegaan, hebben geen recht op beheer of bezit van de goederen.
- Te Amsterdam is in 1886 een nieuw kerkgenootschap opgericht, bij de overheid bekend als Nederduitsch Gereformeerde Kerk (dolerende). Daarvan zijn de leden van de oude beheerscommissie lid geworden met de kennelijke bedoeling zich aan het Bestuur van de Nederlandsche Hervormde Kerk te onttrekken. Zij kunnen dus geen lid meer zijn van de Commissie, waarvoor zij nu optreden.

Dat werd door de dolerende leden van de beheerscommissie ten eerste ontkend. Zij hadden zich niet afgescheiden van de Nederduitsche Gereformeerde of Hervormde Kerk. Maar de rechtbanken spraken in het algemeen uit, dat zij alle 'bona ecclesiastica', alle kerkelijke goederen aan het Nederlands Hervormd Kerkgenootschap moesten teruggeven ook al telde die plaatselijk maar een enkel gezin. Zo werden in Lollum, de gemeente van ouderling Elshout, waar de kerkenraad en negentig procent van de gemeente met de Doleantie meeging, de kerkelijke bezittingen toegewezen aan de overblijvende tien procent.

Bij de Doleantie waren twee kerkrechtelijke visies in het geding. De Dolerenden beklemtoonden vooral de zelfstandigheid van de plaatselijke kerken. Dit doleantiekerkrecht werd verwoord door F.L. Rutgers in zijn boek *De Rechtsbevoegdheid onzer Plaatselijke kerken* (1886). De gemeenten zijn op een

zodanige wijze autonoom, dat zij recht hebben uit het kerkverband te treden en dat te verbreken.

Daartegenover stond het synodaal-hervormde standpunt dat verdedigd werd door E. César Zegers (1834-1907), lid van de Algemene Synode in zijn studie *De Rechtsbevoegdheid der bijzondere gemeenten van de Nederlandsche Hervormde Kerk of der plaatselijke kerken* (1886). De drukproeven van zijn boek werden ter kennis gebracht van de Hoge Raad. De kern van zijn betoog is, dat alleen enkelingen kunnen uittreden uit het hervormde kerkverband. Plaatselijke kerken hebben niet het recht zich als collectiviteit af te scheiden van de Nederlandse Hervormde Kerk zoals die wordt omschreven als reglementaire bestuursorganisatie. De kwestie heeft vandaag de dag nog grote actualiteit in het dispuut over de kerkelijke goederen tussen de Protestantse Kerk in Nederland en de Hersteld Hervormde Kerk.

Bericht van Reformatie

Na de einduitspraak van de Algemene Synode in het begin van december 1886 vormden de afgezette 75 kerken raadsleden op 16 december de 'wederopgetreden wettige kerkenraad van Amsterdam'. Daarover informeerde men gemeenteleden, koning en stedelijke overheid in het *Bericht van Reformatie*. Voor die tijd was men het hele jaar door op zondag voorlopig bijeengekomen in de 'lokalen' (schoollokalen, zalen van restaurants e.d.) om 'bijbellezingen' te houden, die in werkelijkheid gewone kerkdiensten waren.

Nadrukkelijk werd uitgesproken dat 'afwerping van het juk der synodale hiërarchie' géén afscheiding of independensisme was. Men zag zichzelf als wettige voortzetting van de 'aloude kerk van Amsterdam' en van het 'aloude historische kerkverband'. Men noemde zich: Nederduitse Gereformeerde Kerk (dolerende). Men doleerde, klaagde, omdat de kerkelijke goederen ten onrechte aan deze gemeente werden onthouden.

De proceskosten bedroegen meer dan vijftigduizend gulden. Na de uitspraak van de Hoge Raad stond men op tal van plaatsen voor de opgave om de zogenaamde 'Doleantie-kerken' te bouwen, echte preekkerken, gericht op het herbergen

van honderden leden. Daarbij kwam de noodzaak om overal voor pastorieën te zorgen. De offervaardigheid van de volgelingen van de Doleantie is buitengewoon groot geweest en heeft vele hervormden verbaasd. De dolerenden wezen elkaar op de machtige God, die 'u de beroving uwer goederen vergelden zal honderd maal'

Gereformeerd Kerkelijk Congres

De kerkenraad van Amsterdam nam de leiding bij de opbouw van een landelijk kerkverband. Men riep een Gereformeerd Kerkelijk Congres bijeen, dat van 11 tot 14 januari 1887 vergaderde. Het congres was alleen toegankelijk voor ambtsdragers en gemeenteleden met een op naam gestelde toegangkaart. Daarop verklaarde men in te stemmen met doel en grondslag van het congres: de afwerping van het juk van de synodale hiërarchie. Kuyper was uiteraard de centrale figuur. Hij hield een van de hoofdreferaten. Het congres zelf was de praktische uitwerking van het plan dat hij had aangedragen in zijn boek *Tractaat van de Reformatie der kerken* (1883). De organisatie was tot in alle details doordacht om de reformatiebeweging goed in hand te houden en voor 1 april landelijk geheel gestalte te geven. De aanpak kenmerkte zich door het hanteren van drie organisatorische speerpunten:

- *De sectievergaderingen*. Daarop werden adviezen gegeven over de manier van afwerping van het synodale juk door kerkenraden, kerkvoogden en lidmaten. Ook werd de verhouding besproken tot hen die synodaal bleven en de Afscheidenen.
- *Het modellenboekje*. Dit bevatte ontwerpen voor alle besluiten en brieven die bij afwerping nodig waren.
- *Moderatoren en agenten*. Elke classis moest moderatoren aanwijzen. Het was hun taak de kerkenraden te brengen tot het afwerpen van het synodale juk of tot het verzamelen van tot reformatie geneigde gelovigen. De moderatoren moesten in elk dorp agenten aanstellen. Zij moesten zorg dragen voor het laten tekenen van verzamelijsten door mensen die zich uitspraken voor het afwerpen van het synodale juk.

De Algemene Synode besloot ruim veertien dagen na het congres de kerkenraden op te dragen alle ambtsdragers die als deelnemer het congres hadden bezocht te schorsen. Die opdracht gold ook voor iedereen die de band met de organisatie van de Nederlandse Hervormde Kerk had verbroken en toch beweerde nog ambtsdrager te zijn. Een positief gevolg van de Doleantie was, dat de Algemene Synode de proponentformule wat aanscherpte. Kandidaten moesten voortaan verklaren, dat zij overeenkomstig de beginselen en het karakter van de Hervormde Kerk hier te lande, het Evangelie van Jezus Christus zouden verkondigen.

De omvang van de Doleantie

In Amsterdam was het plan om als gemeente als geheel uit te treden mislukt. Dat lukte wel voor de ontknoping in Amsterdam in enkele dorpen op het platteland van Gelderland en Friesland.

De Doleantie begon eigenlijk op de Veluwe! In Kootwijk werd de eerste kandidaat van de VU — J.H. Houtzagers — als predikant bevestigd op zondag 7 februari 1886 om 9.00 uur 's morgens. De gemeente van Voorthuizen sloot zich bij Kootwijk aan en nam de reformatie ter hand. In Friesland ging het kleine terdorp Reitsum op 9 februari onder leiding van ds. J.J.A. Ploos van Amstel over tot afwerping van het synodale juk. De hele gemeente ging met 'Vader Ploos', een geliefd bevindelijk prediker, over tot de Doleantie. Zes Friese gemeenten volgden het voorbeeld van Reitsum. Overal elders in het land ging het als in Amsterdam: de hervormde gemeenten splitsten zich.

In Zuid-Holland en Friesland greep de Doleantie het sterkst om zich heen. In totaal gingen ruim tweehonderd kerkenraden met de reformatie van de kerk mee. De Nederlandse Hervormde Kerk verloor 76 predikanten en ruim negen procent van de gemeenteleden. In 1892 — vierjaar na begin — telde de 'dolerenden' 181.000 leden.

De Vereniging met de Afscheidenen

Tien dagen na de uitspraak van de Hoge Raad kwam de Voorlopige Synode van de dolerende kerken bijeen. Die ver-

klaarde dat de toevoeging 'dolerende' slechts een tijdelijke positie aangaf. Men koos de naam Nederduitse Gereformeerde Kerken. Daarmee sprak men uit zichzelf te zien als voortzetting van de oude kerk der hervorming in ons land. Ter synode kwam ook de Vereniging ter sprake met de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, die sinds 1869 de voortzetting vormde van de kerken van de Afscheiding en sindsdien was uitgegroeid tot een kerkverband met ruim driehonderdtwintig gemeenten en bijna tweehonderdduizend leden. Kuyper had de mogelijkheid van vereniging met deze kerken reeds genoemd in zijn *Tractaat van de Reformatie der kerken* (1883).

De route om tot vereniging te komen werd in een preadvies door Kuyper en Rutgers duidelijk aangegeven: Laten vijf deputaten van elke kerk gezamenlijk een ontwerpakte van hereniging opstellen, die door de twee voortgezette synoden in het najaar van 1888 kan worden beoordeeld. Zo snel ging echter niet. Kuyper zelf was de man die zorgde voor een groot probleem. Volgens hem moesten de Afscheidenen nu terugkeren tot de aloude Gereformeerde Kerk, die nu was hersteld. Maar voor de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland betekende dat het verloochen van Gods werk in het eigen verleden. Men vroeg nadrukkelijk erkenning van de Afscheiding als een werk van God.

Ondanks verschillen in visie was het duidelijk dat men elkaar *wilde* vinden. Daarom was er wederzijds de bereidheid om compromissen te sluiten. Daarom werd de voorgestelde ontwerpakte terzijde gelegd. Men begon opnieuw en volgde daarbij de leiding van de jonge Kamper hoogleraar H. Bavinck die de verschillen tot hun werkelijke proporties terugbracht. Het ging uiteindelijk om vier verschillen:

- 1 *Theologische opleiding*. De VU te Amsterdam was voor de dolerenden de kern van de nieuwe neocalvinistische cultuurontwikkeling, maar men erkende de Theologische School te Kampen als een gelijkwaardige opleiding.
- 2 *Kerkorde*. De Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland kende een reglement dat uit 1869 dateerde. Daarin werd de kerk eigenlijk gezien als een landelijk lichaam met

afdelingen. Het stuk had vooral dienst gedaan om de erkenning van de overheid te ontvangen. Dat was voor Kuyper en de zijnen niet aanvaardbaar. In het stuk werd wel aangegeven, dat de regering van de kerk zoveel mogelijk volgens de Dordtse Kerkorde moest geschieden. Daarom kon men elkaar vinden in de Dordtse Kerkorde als sta-tuut voor het nieuwe kerkverband. Van erkenning vragen was geen sprake meer. Men gaf alleen aan de overheid kennis van het bestaan.

- 3 *Weerstand tegen vereniging.* In ruim honderd plaatsen bestond veel weerstand tegen vereniging, omdat er een verschil was in geestelijke ligging, in kerkelijke traditie, in de kerkelijke schuldenlast, in voorkeur voor een kerkge-bouw. Het compromis was dat men plaatselijk in zo'n geval de beide gemeenten liet voortbestaan, voorzien van een letteraanduiding. De vroegere afgescheiden gemeen-te leefde verder als Gereformeerde Kerk A, de voormalige dolerende kerk als Gereformeerde Kerk B. Vijfentwintig jaar na de Doleantie waren er nog dertien steden en dor-pen met Gereformeerde Kerken A en B.
- 4 *Naam.* Over de naam werd men het op het laatste moment eens. Dat werd: Gereformeerde Kerken in Nederland. Het meervoud wijst op de autonomie van de plaatselijke gemeenten, die in de Doleantie centraal stond.

In een tijdsbestek van vier jaar hadden twee kerken elkaar gevonden! Zevenhonderd gemeenten maakten deel uit van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Circa 181.000 leden wa-ren afkomstig uit de Nederduitse Gereformeerde Kerk en 18g.000 leden behoorden voor de vereniging tot de Christe-lijke Gereformeerde Kerk. In 1899 was het aantal leden van de Gereformeerde Kerken gestegen tot 416.000 leden, 8,1 procent van de totale bevolking van ons land. De twee synoden kwa-men op 17 juni 1892 in een verenigde zitting bijeen als de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Men hief het lievelingslied aan van de oude ds. S. van Velzen, de enige nog in leven zijnde predikant uit de tijd van de

Afscheiding, die de vergadering bijwoonde: 'Hij geeft m' op-nieuw een danklied tot Zijn eer...' (Ps. 40:2).

Hoedemaker, de criticus van de Doleantie

Een danklied werd niet aangeheven door Philippus Jac. Hoe-demaker (1839-1910). Hij werd geboren in een afgescheiden gezin. Als predikant diende hij de gemeenten van Veenen-daal, Rotterdam en Amsterdam. Lange tijd was hij een mede-stander van Kuyper in zijn strijd tegen het modernisme. Bij de opening van de VU sprak hij als hoogleraar aan dit nieuwe instituut een wijdingsrede uit. Bij de Doleantie gingen de wegen van Kuyper en Hoedemaker echter voor altijd uiteen. Hoedemaker was de man van de volkskerkgedachte, waarin niet zozeer de belijdenis maar het doopverbond centraal staat. Waar gedoopt wordt, is de kerk. Bij de kerk behoort iedereen die sluimert in de schaduw van het doopvont. De Kerk zag hij als een lichaam, als een organisch geheel dat alle plaatselijke gemeenten omvat. Kuyper stelde: eerst reforma-tie, dan reorganisatie. Hoedemaker plaatste daartegenover: eerst reorganisatie, dan reformatie. Als eerst de presbyteria le kerkorde wordt hersteld, zal de kerk weer een mond krijgen om te spreken. God werkt door de ambten in de kerk als orga-nisme. Via de classes en de provinciale synode verwachtte Hoedemaker dat een belijdende synode tot stand zou komen. Het ging hem om het behoud van de hele kerk. De Doleantie was in zijn ogen volstrekt verwerpelijk. Men bevrijdde zich-zelf van de besturen, maar niet de kerk als geheel. Men wilde een organisatie van geestverwanten. Dat is tekenend voor het sektarisme.

Hoedemaker vergeleek de kerk met een man die door een ongeluk is getroffen. Hij moet onder een balk vandaan worden gehaald. Hoe? In stukken en brokken? Laat die man nog even liggen, want zijn leven is er niet direct mee gemoeid. De balk is de organisatie die aan de kerk werd opgelegd bij het Alge-meen Reglement van 1816. Wie het leven van de man, de kerk, wil sparen, moet geen benen of armen gaan amputeren. De Doleantie heeft dat wel gedaan. Ze heeft de kerk verscheurd.

Nadat hij zijn hoogleraarschap aan de VU had neergelegd, werd Hoedemaker predikant in Nijland (Fr). Twee jaar later kwam hij als predikant terug naar Amsterdam.

Hoewel daar ongeveer 25.000 leden met Kuyper waren meegegaan, was de meerderheid in de Nederlandse Hervormde Kerk nog rechtzinnig. Onder hen waren er velen die door de schok van de Doleantie tot een nieuw kerkelijk besef kwamen. Hoedemaker werd hun woordvoerder. Hij bepleitte reformatie door reorganisatie in een weg van diepe verootmoediging. Zijn leuze was: Heel de kerk en heel het volk. Hij kreeg grote invloed. Hij werd de stuwende figuur binnen de Confessionele Vereniging.

J.G. Gunning jr (1829-1905), de voorman van de ethische stroming, en Hoedemaker vonden elkaar in de benadering: eerst reorganisatie dan reformatie. Binnen de bestaande organisatie was het herstel van het belijdende karakter van de Nederlandse Hervormde Kerk niet mogelijk. Dat stond gelijk aan het 'bouwen van een sanatorium in een moeras'. In 1904 zonden zij een *Open Brief* naar de synode. Daarin werd uitgesproken dat niet de kerk als zodanig maar de opgedrongen organisatie van 1816 de heerschappij van Christus belemmerde. Het streven van Hoedemaker en Gunning leidde tot de oprichting van de verenigingen 'Kerkopbouw' (ethisch) en 'Kerkherstel' (confessioneel) in de jaren dertig. Zij brachten het voorspel ten gehore, dat vooraf ging aan de aanvaarding van de Kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1951.

Waardering

1. Het verschil met de Afscheiding.

Ook de afgescheiden predikanten kwamen allen in botsing met de Reglementenbundel. Maar zij hebben de Afscheiding in het algemeen niet welbewust begeerd of nagestreefd. De Afscheiding ontstond spontaan, zonder organisatie en strategie, uit directe gewetensnood. De voorgangers van de Afgescheidenen hebben zich als regel uit de Nederlandse Hervormde Kerk laten zetten. De Doleantie heeft een ander, sterk georganiseerd en daardoor minder sympathiek karakter.

2. De drie brandende vragen op plaatselijk vlak.

We moeten overigens niet gering denken over de problematiek van de tweede helft van de negentiende eeuw, toen modern en gereformeerden elkaar in de Hervormde Kerk binnen het kader van het Algemeen Reglement voortdurend ontmoeten. Van modaliteiten en bijzondere wijkgemeenten was nog geen sprake. De ontmoetingen tussen rechtzinnigen en vrijzinnigen leidden voortdurend tot drie brandende kwesties op het plaatselijke vlak:

- 1 Kan een gereformeerde kerkenraad vrijzinnige jongeren belijdenis laten doen?
- 2 Kan een rechtzinnig denkend predikant als ringdominee het Avondmaal bedienen in een vacante, vrijzinnige gemeente?
- 3 Kan een gereformeerde kerkenraad in een vacante periode een vrijzinnige ringpredikant voor laten gaan als hij aan de beurt is?

Het zal duidelijk zijn, dat dergelijke problemen met een grote geestelijke nood gepaard zijn gegaan.

3. De strategie: het zich vrijmaken van de kerk van het hiërarchische juk van de Reglementenbundel van 1816.

Tegelijkertijd was er het optreden van Kuyper en de zijnen met hun nadruk op actie. Kuyper werkte gedurende een periode van vijftien jaar aan een welbewuste strategie. We doen echter Kuyper onrecht als we hem als een volksman beschouwen. Zijn plannen zette hij in het algemeen in alle openheid uiteen. Iedereen kon weten dat hij zich inzette voor de doorbraak van zijn kerkidee in de Amsterdamse plaatselijke gemeente.

Kuyper's strategie in jaartallen:

- 1867 Intreepreek Utrecht — Program voor kerkherstel
- 1870 Intreepreek Amsterdam 1870 — We moeten verbouwen of verhuizen
- 1872 Oprichting van het 'Beraad' binnen de kerkenraad van

Amsterdam met als doel de kerkelijke goederen te behouden bij een conflict

1883 Tractaat van de Reformatie der kerken: uitgewerkt actieprogramma

1883 Samenkomst verwante kerkenraden

1884 Bewuste indeling van rechtzinnige ouderlingen in de wijken van vrijzinnige predikanten

1886 Overeenkomst met Commissie van Beheer om alleen de geschorste kerkenraad te erkennen

1887 Gereformeerd Kerkelijk Congres met modellenboek

De strategie was erop gericht om zich vrij te maken van het hiërarchische juk van de Reglementenbundel van 1816, die diende als dekmantel en vrijbrief voor het modernisme. De hele Doleantie heeft iets ambivalents. Enerzijds is er sprake van een diep gevoelde geestelijke nood, anderzijds stuiten we op een weldoordachte strategie die vleselijk aandoet. Th.L. Haitjema, een hervormde kerkhistoricus, schrijft: 'Ook al spreken wij Kuyper als de leider van de Doleantie in Amsterdam nu ook gaarne vrij van het verwijt van geheimzinnige complotvorming, toch is heel zijn strategie in het heetst van *dít* kerkelijk conflict wel zó geweest, dat ik tot de slotsom komen moet, dat deze Doleantie van 1886 meer 'gemaakt' is dan 'geboren' uit reactie tegenover de droeve ingezonkenheid en verbastering van het hervormd-kerkelijk leven.'³ Het activisme van Kuyper en de zijnen is onmiskenbaar. Een christen behoeft in een vervallen kerk het conflict niet te zoeken. Het is vroeg genoeg om in geloof naar een uitweg te zoeken als het conflict ons overvalt. Daarvan had Kohlbrugge meer begrepen dan Kuyper. 'Kuyper, jij moet niets doen, maar je moet God laten werken.'

4. Is de Doleantie geslaagd?

Het doel van de Doleantie was om allen die naar de gereformeerde belijdenis wilden leven onder het juk van de hiërarchische bestuursorganisatie vandaan te laten komen. Dat doel werd niet bereikt. De Nederduitse Gereformeerde Kerken telden bij de Vereniging van 1892 181.000 leden. Een zeer

aanzienlijk deel van 'gereformeerden' bleef in de Nederlandse Hervormde Kerk achter. Daarbij waren niet alleen de confessionelen en de 'discipelen van Kohlbrugge; maar ook talloze gelovigen, die wars waren van de dadendrang van de Dolerenden. Zij zouden zich omstreeks 1906 organiseren in de Gereformeerde Bond.

5. De spiritualiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland.

Aanvankelijk was er in de Gereformeerde Kerken wel aandacht voor het bevindelijke element in de prediking. Het toepassende werk van de Heilige Geest kreeg bij predikers als 'Vader Ploos' en H. Hoekstra de nodige aandacht. Overigens gold dat maar voor een betrekkelijk kleine groep predikanten. Het bevindelijk element in de dolerende preken-serie *Uit de diepte* nam betrekkelijk snel af. Het geestelijke klimaat van de Gereformeerde Kerken in Nederland ontwikkelde zich spoedig in intellectualistisch-activistische richting, waarbij de leer van de veronderstelde wedergeboorte en het door Kuyper met de leer van de algemene genade (gemene gratie) onderbouwde cultuuroptimisme een grote rol speelde. Wie de preken doorneemt die na de Eerste Wereldoorlog verschenen in de serie *Menigerlei genade*, wordt onaangenaam getroffen door het sterk verstandelijke, voorwerpelijke karakter van een groot deel daarvan. In de praktijk werd het historisch geloof dikwijls voor zaligmakend geloof aangezien. Overigens geven de preken in deze serie ook nog een ander signaal af. Bij een deel van de Gereformeerde Kerken dat uit de Afscheiding afkomstig was, bleef nog lange tijd een bevindelijk element aanwezig, dat tot uitdrukking kwam in het accent dat men legde op de noodzaak van de zelfbeproeving. 'Wie meent te staan, zie toe, dat hij nietvalle.'

Noten

1. A. Kuyper, *De menswording Gods, het Levensbeginsel der kerk*. In: Predicatiën in de jaren 1876 tot 1873, tijdens zijn Predikant-

schap in het Ned. Herv. kerkgenootschap, gehouden, te Beesd, te Utrecht en te Amsterdam, Kampen, 1911², blz. 255 e.v.

2. A. Kuyper, *Tractaat van de Reformatie der Kerken aan de zonen der Reformatie hier te lande op Luthers' vierde eeuwfeest aangeboden*, Amsterdam, blz. 88-89.
3. Th. L. Haitjema, *De nieuwere geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming 's-Gravenhage 1964* blz. 244

Kerkelijke bewustwording en denominatievorming rond 1900

WIE HET GEESTELIJKE en kerkelijke leven in de gereformeerde gezindte rond het begin van de twintigste eeuw wil begrijpen, moet voortdurend rekening houden met twee factoren. De eerste is de reactie bij personen en kerken op het optreden en theologiseren van Abraham Kuyper. De tweede is de invloed van het gezelschapsleven.

Op zondag kwam men sinds jaar en dag in een aantal plaatsen bijeen in gezelschap om een preek te lezen, omdat het verlichte denken de prediking in de kerk ter plaatse min of meer beheerste. In veel gevallen leidde dat tot een sterke vervreemding van de plaatselijke hervormde kerk en tot een algehele ontwenning aan geordend kerkelijk leven.

Met de Afscheiding was de invloed van de gezelschappen niet verdwenen. Zo weten we met zekerheid dat ds. L.G.C. Ledeboer en zijn opvolgers in elf gezelschappen het Woord verkondigden. Over het kerkelijke karakter van een aantal gemeenten die zij dienden bestaat echter veel onzekerheid. Daarom kan het aantal gezelschappen dat als preekplaats functioneerde ook op achtentwintig worden gesteld. We weten dat ds. E. Franssen, die de vrije Dordts Gereformeerde Gemeente te Kampen diende, tussen 1877 en 1866 regelmatig voorging in gezelschapskringen in de omgeving van Barneveld en Ede. Hij doopte in deze gezelschappen ook kinderen. Meestal was er geen wettige kerkenraad bij tegenwoordig. De kinderen werden door hem als dooplid te Kampen ingeschreven.

Deze gezelschappelijkheid veranderde na de Vereniging van 1892 steeds meer in een gereformeerd denken over de kerk van Christus, haar openbaring en haar eenheid.

Het ontstaan van de Christelijke Gereformeerde Kerken (1892)

De bezwaren aan Van Lingen

Binnen de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland ontwikkelden twee woordvoerders ernstige bezwaren tegen de komende Vereniging met de Nederduitsch Gereformeerde Kerken: ds. F.P.L.C. van Lingen te Zetten en ds. J. Wisse Czn te Den Haag. Van Lingen (1832-1913) was een vooraanstaand hervormd predikant, medeoprichter van de Confessionele Vereniging en directeur van het Christelijk Gymnasium te Zetten.

Hij leefde uit het pietistische ideaal, dat wetenschap en vroomheid wilde verbinden. Op zijn instituut werden sinds 1864 jongeren op gereformeerde wijze gevormd om te gaan studeren aan de rijksuniversiteiten. Als kandidaat konden zij dan als gereformeerd predikant beroepen worden. Hij keerde zich tegen leervrijheid in de Nederlandse Hervormde Kerk die hij beschreef als een Augiasstal.

Van Lingen was aanvankelijk een fervent medestander van Kuyper. In Den Haag leidde hij de Doleantie, waardoor het tot de instituering van een Nederduitsche Gereformeerde Kerk in de hofstad kwam. Geleidelijk aan trad er echter een verandering in zijn denken op.

Die kwam allereerst tot uiting in zijn visie op de roeping tot het ambt. Tegenover het intellectualisme van Kuyper en de zijnen legde hij een sterke nadruk op de noodzaak van wedergeboorte en bekering voor de evangeliedienaar. 'Hoe hoog wij ook de wetenschap stellen en prediken der objectieve verlossing noodig achten, zonder de subjectieve, de bevindelijke waarheid achten wij die zonder nut voor de eeuwigheid. Wij mogen het volk niet van haar waarachtig zielevoedsel berooven laten.'

Daarbij kwam het feit, dat men in de kerken van de Doleantie royaal gebruik maakte van de mogelijkheid om voor mannen met singuliere gaven de weg naar de kansel te openen op basis van artikel 8 van de Dordtse Kerkorde. Dit werd voor hem steeds meer een bezwaar. 'God is een God van

waar zulk een wanorde heerscht, daar kan het Gode niet welbehagelijk zijn. En nu worden zelfs menigten van oefenaars opgeleid. Bij tientallen, zoo verneemt men, worden ze hier en daar geleerd.'

Tenslotte was er nog zijn steeds groter wordende afkeer van de wijsgerige manier van redeneren bij Abraham Kuyper, die het eenvoudige geloof onder druk zette. Kuyper wilde de gereformeerde scholastiek optuigen om die in te zetten tegen het moderne denken. Van een dergelijke systeembouw wilde Van Lingen niets weten: 'Immers het eenvoudige geloof, dat de woorden Gods gehoorzaamt, en zonder omzien Gods wegen volgt, moet verre boven alle filosofische redeneeringen (...) worden gesteld, van welke de Heilige Schrift niets weet.

Deze benadering leidde tot een fors conflict met Kuyper en tot de overgang van Van Lingen tot de Christelijke Gereformeerde Kerk in 1891, één jaar voor de Vereniging van 1892.

Ds. J. Wisse Czn

Na zijn overgang tot de Christelijke Gereformeerde Kerk zocht Van Lingen contact met ds. J. Wisse Czn (1843-1921), die de Christelijke Gereformeerde Kerk van Den Haag diende en in Kampen had gestudeerd. Hij was afkomstig uit de Kruisgemeenten en kende de kracht van de bevindelijke prediking der genade. Hij was hoofdredacteur van *Het Stichtse Wekkertje*, dat in 1888 voor het eerst verscheen en door hem uit eigen middelen werd bekostigd. De Haagse predikant gebruikte het blaadje om de idealen van de Afscheiding van 1834 uit te dragen. Hij vreesde dat die idealen teloor zouden gaan, omdat de visie van de Doleantie op de Hervormde Kerk zou gaan overheersen. Daarin klonk voortdurend door, dat de Afscheiding een inferieure zijweg was, terwijl de Doleantie zich in tegenstelling tot de Afscheiding op de reorganisatie van de kerk zelf had gericht. Men noemde de kerken van de Afscheiding zelfs 'krank aan den levenswortel: *Het Stichtse Wekkertje* wilde alarmeren, wakker schudden en tot waakzaamheid oproepen. Het blaadje was de voorloper van *De Wekker*, het officiële orgaan van de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, dat in

september 1892 voor het eerst verscheen. Hoewel Wisse een voorzichtig man was, die de kwestie van de Vereniging in zijn blad zo weinig mogelijk besprak, nam hij een serie artikelen van Van Lingen op, waarin deze de visie van Kuyper op doop en wedergeboorte schetste en die nadrukkelijk afwees. Dat betekkende een duidelijke positiekeuze.

Het bezwaarschrift

De beide predikanten vonden elkaar geheel in een bezwaarschrift tegen de Vereniging, dat ondertekend werd door 701 leden en werd ingediend bij de synode op 9 juni 1892. Daarin werden vijf bezwaren geformuleerd, die kunnen worden samengevat in twee kernbezwaren. Het ene was kerkrechtelijk en het andere leerstellig van karakter.

- De kerkenraden hebben nooit een verzoek ontvangen om de leden bijeen te roepen om na te gaan of men kan instemmen met de opgestelde voorwaarden. Daardoor is het recht van de gemeenten verkort, omdat de Vereniging *alle* gemeenten met de kerken in de Doleantie samenbindt. Het is bezwaarlijk om voetstoots alle kerken die met de Doleantie zijn meegegaan als zuiver gereformeerde kerken te aanvaarden, omdat men de leden zonder enig kerkelijk onderzoek had ingeschreven.
- 'En eindelijk is het ons een overwegend bezwaar voor gereformeerd te erkennen, wat door de voorgangers der doleerende kerken in den laatsten tijd in het publiek is uitgesproken en geleerd omtrent de Wedergeboorte en den heilige Doop.'

De synode wees de vijf punten van het bezwaarschrift zonder meer af. Dat geschiedde met een voortvarendheid die samenhing met de vaste wil om te verenigen. Men mag een vereniging niet weigeren om redenen die men ook niet zou hanteren om een kerkelijke vereniging te verbreken, zo redeneerde men.

Van Lingen benutte vanaf 1. juli 1892 *Het Stichtse Wekkertje* om de leden van de plaatselijke gemeenten en afgevaardigden van kerkenraden op te roepen tot een samenkomst. Op 20 juli vond die vergadering plaats in het Militair Tehuis te Utrecht. Drie gemeenten hadden reeds besloten om niet mee

te gaan met de Vereniging: Noordeloos, Twello en Zierikzee. Verder gaven nog enkele gemeenten aan christelijk-gereformeerd te willen blijven. Op de eerste synode, die in 1893 bijeen kwam, waren acht gemeenten vertegenwoordigd. De Christelijke Gereformeerde Kerk was onmiddellijk na de Vereniging van 1892 ogenschijnlijk een armzalig troepje, dat voor de opgave stond om het kerkelijke leven geheel opnieuw van de grond op te bouwen. Maar men zag wat er nodig was voor een goede organisatie van het kerkelijke leven. De theologische opleiding moest ter hand worden genomen. De besprekingen liepen uit op de stichting van de Theologische School, die op 11 september 1894 te 's-Gravenhage werd geopend en in 1919 naar Apeldoorn werd verplaatst. De twee voortrekkers Van Lingen en Wisse werden met het onderwijs belast. Het is aan de krachtige leiding van deze twee mannen te danken, dat 'de crisis der jeugd' spoedig werd overwonnen. Van Lingen was de man van het Reveil met een gevoelsmatige verbondenheid met de confessie. Het was voor hem genoeg wanneer het Woord van God zonder wijsbegeerte en zonder zucht naar systematisering werd gebracht. In Wisse bleef het vroomheidsideaal van de Kruisgemeenten herkenbaar, dat in de Christelijke Gereformeerde Kerk van voor 1892 een belangrijke plaats innam. Velen die zichzelf na 1892 terugvonden in het oude ideaal van de Afscheiding, herkenden zich in het streven van Van Lingen en Wisse.

De uitbouw

In 1896 was het achttal gemeenten uit de beginfase reeds gestegen tot 29. Omstreeks 1900 waren er ruim zestig gemeenten, die gediend werden door achttien predikanten. Soms ging het om bevindelijk ingestelde gemeenten, die niet met de Vereniging van 1869 waren meegegaan. Veel vaker ging het om groepen gemeenteleden uit de Gereformeerde Kerken in Nederland, die zich niet konden vinden in de kuyperiaanse opvattingen over doop, gemeentebeschouwing en prediking. Vaak was het samenvoegen van de Gereformeerde Kerk A met de Gereformeerde Kerk B de aanleiding tot de stichting van een Christelijke Gereformeerde Kerk. Zij die zich

met de Afscheiding verwant wisten, voelden zich vaak niet meer thuis in een gemeente die een kuyperiaans stempel kreeg. Vrij vaak ging het om plaatsen waar de invloed van de Kruisgemeenten in de Gereformeerde Kerken nog nawerkte. Daar kreeg vanouds het schriftuurlijk-bevindelijke element de nadruk in de prediking.

Theologische positie

J.E. Post heeft in zijn dissertatie *Gereformeerd zijn en blijven, een wankel evenwicht* de Christelijke Gereformeerde Kerk getypeerd als 'het stuifmeelkerkje met twee vleugels'.² De typing 'stuifmeelkerkje' krijgt bij Post geen nadere uitleg, maar laat zich gemakkelijk verstaan. Stuifmeel waait rond en draagt op onverwachte plaatsen bij tot vruchtzetting. Zo schoten her en der de christelijk-gereformeerde gemeenten uit de grond. Het werd een kerkverband, dat zich vanaf het begin kenmerkte door twee vleugels. De ene vleugel werd gevormd door spijtpotanten uit de Gereformeerde Kerken, die de nadruk legden op de afwijzing van de kuyperiaanse constructies en de zuiverheid van de leer. De andere vleugel ademde meer de spiritualiteit van de Kruisgemeenten. Daarmee nam de Christelijk Gereformeerde Kerk vrijwel vanaf het begin een middenpositie in tussen de Gereformeerde Kerken en de Gereformeerde Gemeenten die in 1907 zouden ontstaan.

In 1947 vond een naamswijziging plaats. Men noemde zich voortaan de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland. Daarmee nam men nog eens afstand van het collegialistische standpunt dat de kerk van boven af zou worden geregeerd door colleges en besturen. Iedere plaatselijke gemeente is een zelfstandige en complete kerk, die op basis van vrijwilligheid samenleeft in een kerkverband. In deze naam wordt de verbondenheid van de Christelijke Gereformeerde Kerken met de visie van de Afscheiding op de plaatselijke gemeente zichtbaar.

Bewaar het pand

In de jaren tussen 1953 en 1963 constateerden kerkenraadsleden en gemeenteleden in een aantal plaatsen dat er in

de prediking een afbuiging plaats vond van het oude christelijke gereformeerde lijn. 'De visie op de gemeente ging anders worden. De staat in Adam ging minder spreken en werd overvleugeld door de Abrahams positie. Het geestelijk onderwijs, de beleving, dreigde vervlakt te worden.' Toen de synode van 1963 de zogenaamde Nieuwe Vertaling—de Vertaling 1951 van het Nederlands Bijbelgenootschap — vrijgaf voor het gebruik in de gemeenten en toestemming verleende voor evangelisatiediensten via de televisie, leidde dat opnieuw tot grote verontrusting. Omdat een scheuring onder deze omstandigheden niet denkbeeldig was, sloegen een aantal behoudende predikanten en gemeenteleden de handen ineen. Men besloot in 1966 tot de uitgave van het blad *Bewaar het Pand* 'tot bevordering van de handhaving der oude Gereformeerde beginselen' Het blad wilde in geen geval een pad aanleggen dat zou leiden tot kerkscheuring. Het strijden tegen personen werd afgewezen. Men wilde elkaar bemoedigen en beoogde op een positieve manier invloed uit te oefenen op de koers van het kerkverband. De sympathie voor de Gereformeerde Gemeenten was en is in *Bewaar het Pand* vaak herkenbaar. Er zijn de laatste tijd echter aanwijzingen dat men zich in deze kring meer gaat oriënteren op de Hersteld Hervormde Kerk die in 2004 ontstond. Het houden van gezamenlijke ambtsdragersconferenties is een nieuwe, opvallende ontwikkeling, die vragen oproept over de kerkrechtelijke fundering van dit verschijnsel. Deze ontwikkeling zal samenhangen met de recente toenadering van een belangrijk deel van de Christelijk Gereformeerde Kerken met name tot de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt. Op dit moment tellen de Christelijke Gereformeerde Kerken ruim honderdtachtig gemeenten met vierenzeventigduizend leden. *Bewaar het Pand* wordt door eenenveertighonderd abonnees gelezen.

Het ontstaan van de Gereformeerde Bond (1906)

In 1903 publiceerde dr. L.A. Bähler (1867-1941), hervormd predikant te Oosterwolde (Fr) een brochure onder de titel *Het christelijk barbarendom in Europa*. Daarin liet hij zich minachtend uit

over het christelijk geloof en prees hij het boeddhisme, dat het christendom kon verbeteren. Het provinciaal kerkbestuur van Friesland schorste Bähler. Een langdurige kerkelijke procedure voor verschillende kerkelijke instanties volgde. Tenslotte werd Bähler in hoger beroep door de Generale Synode in de vorm van de synodus contracta als predikant gehandhaafd. Die vrijspraak veroorzaakte een storm van verontwaardiging onder de gereformeerde belijders die na Afscheiding en Doleantie nog in de Nederlandse Hervormde Kerk achtergebleven waren.

Naam en doelstelling van de Gereformeerde Bond

De teleurstelling en de ergernis over deze gang van zaken leidden tot de oprichting van de Gereformeerde Bond tot vrijmaking der Nederlandse Hervormde Kerken op 18 april 1806 te Utrecht. Het initiatief berustte bij 'de man met de geuzenkop' oftewel prof.dr. H. Visscher en bij de predikanten E.D. Gewin en M. van Grieken. Zij plaatsten een oproep in het *Gereformeerd Weekblad*, dat sinds 1895 door Visscher en J.D. de Lind van Wijngaarden werd geredigeerd.

Het doel van de nieuwe richtingsorganisatie was het verbreiden van de gereformeerde beginselen. Daarbij was de vrijmaking van de kerk van het 'wederrechtelijke staatsbesluit' van 1816 een van de middelen om dat doel te bereiken naast andere middelen zoals het stichten van plaatselijke afdelingen en leerstoelen aan universiteiten.

Visscher (1864-1947) zelf pleitte voor de autonomie van de plaatselijke kerk en verwierp de volkskerkgedachte. Naar de vrijmaking van de kerk van het juk van 1816 moest worden gestreefd met behulp van politieke middelen. De gedachte van Visscher kreeg onvoldoende weerklank. Men vreesde dat zijn streven uit zou lopen op een nieuwe breuk met de Hervormde Kerk. Hij ging in 1908 teleurgesteld heen.

De oprichters van de Bond beklemtoonden vanaf het begin dat zij geen breuk met de kerk wilden. Men was het er over eens dat de ambtelijke vergaderingen van de kerk moesten worden vervangen door een presbyteriale inrichting overeenkomstig de Dordtse Kerkorde van 1619. Maar men besepte ook, dat er voorlopig geen uitzicht was op een

dergelijke vrijmaking. Alle nadruk legde men op de verbreiding van de gereformeerde beginselen. Daarom maakte men in 1909 een nieuwe start, waarbij in de naam en de grondslag heel duidelijk werd verwoord, dat men elke gedachte aan een doleantie of afscheiding afwees. De naam luidde voortaan Gereformeerde Bond tot Verbreiding en verdediging van de Waarheid in het midden van de Nederlandsche Hervormde (Gereformeerde) Kerk. Men wilde de hele kerk opheffen uit haar diepe val.

De doelstelling luidde als volgt: 'De Vereniging heeft ten doel, naar uitwijzen van de Heilige Schrift, opgevat in overeenstemming met de Drie Formulieren van Enigheid (...) te arbeiden tot verbreiding en verdediging van de Gereformeerde Waarheid in het midden van de Nederlandse Hervormde Kerk, om mede daardoor te komen tot oprichting van onze Hervormde (Gereformeerde) Kerk uit haar diepe verval en tot weder verkrijging van haar plaats in het midden van ons volk, haar vanouds door de Heere aangewezen.'⁴

Achtergronden

De vraag rijst waarom men naast de Confessionele Vereniging, opgericht door Groen van Prinsterer in 1864, de Gereformeerde Bond in het leven riep. Een belangrijk gegeven was, dat men zich niet meer thuis voelde in de Confessionele Vereniging. Daarbinnen had de ethische richting, die persoonlijke vroomheid en een schriftkritische benadering van de Bijbel verenigde, sterk aan invloed gewonnen. Voor veel klassiek-gereformeerden binnen de Nederlandse Hervormde Kerk was die situatie aanleiding genoeg om een eigen Bond op te richten. Men kon met de principiële vervaging van de confessionelen niet goed uit de voeten. Het zingen van een gezang in de eredienst van de de confessionelen achtte men onaanvaardbaar, terwijl men een meer bevindelijke prediking voorstond.

De procedure tegen ds. Bähler was niet de enige directe aanleiding tot de oprichting van de Bond. De bonders hadden ook een andere politieke voorkeur dan de confessionelen. Op de achtergrond speelde de val van het Ministerie Kuyper in

1905. Dat kwam voor een deel door de afkeer van de confessionelen van de coalitie tussen de Anti-Revolutionaire Partij van Kuyper en de Rooms-Katholieke Staatspartij. De verkiezingsnederlaag van de ARP was voor een belangrijk deel het gevolg van een gebrek aan steun van de zijde van de confessionelen. Zij zouden zich voornamelijk organiseren in de Christelijk Historische Unie. De oprichting van de Bond was dan ook een duidelijke politieke keuze. Men koos voor de ARP, de partij van Hugo Visscheren tegen de CHU.

Helers en delers

J. van der Graaf schreef in 1978 een kroniek van het hervormde kerkelijke leven in en met de Gereformeerde Bond in de jaren 1906-1950. Hij gaf aan het boek de titel *Delen of helen?* Die twee werkwoorden begrenzen het spanningsveld waarin de Gereformeerde Bond zich voortdurend heeft bewogen. We vinden deze tweesporigheid door de jaren heen steeds terug.

De delers gaven er om principiële redenen de voorkeur aan om te blijven binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, maar zij beklemtoonden de autonomie van de plaatselijke gemeente. Die moest vrij zijn om zich op gereformeerde grondslag te kunnen ontwikkelen. Men wilde het liefst het gereformeerde deel binnen de kerk 'lospellen' en zelfs kerkrechtelijk isoleren. Dat betekende dat de verschillende stromingen binnen de kerk in een *modus vivendi*, een voorlopige schikking, naast elkaar zouden leven. Links zou rechts erkennen en omgekeerd. De verwachting was dat vanaf plaatselijk niveau de gereformeerden zouden groeien als een organisme en zo de kerk weer zouden reformeren. Reorganisatie zou leiden tot reformatie. Hugo Visscher, de meest prominente vertegenwoordiger van de 'delers' hoopte op een hereniging van alle gereformeerden binnen de kerk. Die herleefde Gereformeerde Kerk zou tenslotte het oude 'Genootschap' van 1816 verzwelgen. De delers gebruikten met name het *Gereformeerd Weekblad* als spreekbuis voor hun gevoelens.

De 'helers' wilden niets van deze benadering weten. Zij dachten uitgesproken hoogkerkelijk. Men was samen ziek geworden. Men moest ook samen genezen. Zij kregen in de

jaren dertig de overhand binnen de Gereformeerde Bond. In hun ogen was de *modus-vivendigedachte* niets anders dan een binnenkerkelijke afscheiding. Het hoofdbestuur was mening, dat die visie zou leiden tot het loslaten van 'een zeer brede groep die door zijn doop als door het teken des verbonds in de kerk des Heeren is ingelijfd'. Daarom onderschreef men de leus van Hoedemaker, 'heel de kerk en heel het volk'. Die leuze werd door ds. M. van Grieken (1875-1949), voorzitter tot 1940, heel gevat weergegeven met de woorden: 'Genees de kerk en genees het volk.' De reformatie van de kerk ging in de ogen van de helers voor reorganisatie. Niet het activisme van mensen, maar God Zelf moest door Zijn Geest de weg wijzen. De helers gingen uit van een optreden van bovenaf. Daar moest voortdurend worden aangedrongen op de reformatie van de kerk als geheel. Tot de vooraanstaande helers in de vooroorlogse periode behoorden naast ds. Van Grieken de predikanten J.G. Woelderink en M. Jongebreuer.

In 1930 organiseerde zich een aantal hervormden — confessionelen, ethischen, kohlbruggianen, bonders en barthianen — in het Verbond tot Kerkherstel. De ethischen en de rechts-vrijzinnigen vonden elkaar in kerkopbouw. In de tweede helft van de jaren dertig formuleerden beide bewegingen een gezamenlijk reorganisatievoorstel dat uiteindelijk op de synode van 12 maart 1938 werd afgewezen. Binnen de Gereformeerde Bond leidde deze ontwikkeling opnieuw tot een zeer scherpe polemiek tussen delers en helers, die in het teken stond van een interne machtsstrijd. J.G. Woelderink (1886-1956), die pleitte voor samenwerking met anderen, ook als men niet geheel zijn zin kan krijgen, verliet in 1938 om gezondheidsredenen het hoofdbestuur. Van Grieken zag op de jaarvergadering van dat jaar goede perspectieven in de reorganisatievoorstellen zonder zich direct als voorstander te profileren. Prof. Severijn, de voorman van de delers, die in 1937 in het hoofdbestuur was gekozen, verdedigde met verve de *modus-vivendi-oplossing*. Hij voorzag dat de reorganisatieplannen zouden leiden tot een Nederlandse Hervormde Kerk met een vlottende belijdenis, tot een steeds opnieuw belijdende kerk. De jaarvergadering van de Gereformeerde

Bond wees het reorganisatievoorstel af. De koers van de helers werd tijdelijk verlaten. Men ging de oorlogsjaren in zonder een welomschreven plan en koos voor een beschermend isolement.

Verschillen in theologische positie

Met de begrippen 'delers' en 'helers' is het geheel van de Gereformeerde Bond nog onvoldoende getypeerd. In de jaren dertig trad volgens J.E. Post naast de helers en de delers een derde, bevindelijke stroming voor het voetlicht. In de loop der jaren hadden de bevindelijke hervormd-gereformeerden zich geleidelijk aan bij de Gereformeerde Bond gevoegd. De voorvannemen van de Gereformeerde Bond stonden vaak nogal kritisch tegenover deze bevindelijke stroming. Met name een man als J.G. Woelderink, die in sterke mate het verbondsmatig preken en waarderen van de gemeente benadrukte, heeft werkelijk gefulmineerd tegen wat hij het subjectivisme noemde: 'de grootste kwaal, waardoor onze kracht ondermijnd wordt' De Gereformeerde Bond was met al zijn gebreken voor hem de kademuur, waarop de golven van het subjectivisme stuk liepen. Binnen de bevindelijke stroming was de bekende Baarnse predikant I. Kievit (1887-1954) de leidende figuur. Hij kreeg veel bekendheid als gereformeerd theoloog. Met name het boekje *Twéeërlei kinderen des verbonds* heeft grote invloed geïoefend in en buiten de Gereformeerde Bond. Zo sprak ds. G.H. Kersten, de leidende figuur van de Gereformeerde Gemeenten, zijn waardering voor dit werk uit.

Het is nog maar de vraag of we de bevindelijke hervormden met Post als een zelfstandige stroming naast delers en helers moeten onderscheiden. Uitlatingen van ds. I. Kievit en de inhoud van het *Gereformeerd Weekblad* in de jaren dertig geven ons tenminste de indruk, dat het bevindelijke element met name bij de delers in sterke mate aanwezig was. Door de opkomst van de bevindelijke hervormden binnen de Gereformeerde Bond, kreeg deze organisatie te maken met een orthodoxe en een bevindelijke vleugel. Uiteindelijk zou men daardoor in kerkelijk Nederland in een soortgelijke middenpositie terecht komen als de Christelijke Gereformeerde Kerken.

Het zal duidelijk zijn, dat binnen de Gereformeerde Bond niet alleen verschil in opvatting bestond over de benadering van het kerkelijke vraagstuk in de Nederlandse Hervormde Kerk, maar dat dit verschil samenhang met het geheel van de theologische positie die men innam. Men beklemtoonde met I. Kievit en J. Severijn, de Utrechtse hoogleraar, globaal genomen de betekenis van de genadige verkiezing of met J.G. Woelderink die van het verbond der genade. In 1963 zou het hoofdbestuur de *Richtlijnen* publiceren, waarin een visie op verbond en kerk werd gegeven, die veel overeenstemming vertoonde met een aantal inzichten van J.G. Woelderink.

De betekenis van de Gereformeerde Bond

De invloed van de Gereformeerde Bond in het geheel van het kerkelijke leven was voor de oorlog nauwelijks merkbaar. Intern was er sprake van aanzienlijke tegenstellingen over de te varen koers. Ook de verschillen in theologische positie waren niet gering. Slechts zelden had een lid van de Gereformeerde Bond zitting in de synode, terwijl het aantal plaatsen in de provinciale kerkbesturen 'verbazend gering' werd genoemd. Men zag zichzelf met 'machteloosheid geslagen'. Deze machteloosheid was en is eigenlijk met het karakter van de Gereformeerde Bond gegeven. Men vormde en vormt immers geen kerk, maar een vereniging die tot doel heeft de gereformeerde beginselen uit te dragen binnen het geheel van de Hervormde, nu de Protestantse Kerk in Nederland. De Gereformeerde Bond telt momenteel ruim negenduizend leden, terwijl het aantal sympathisanten op ruim 350.000 kan worden geschat. Circa 350 predikanten staan te boek als lid van de Gereformeerde Bond. Het aantal predikantsplaatsen bedraagt ongeveer 450.

Kortom, de Gereformeerde Bond is geen kerk, maar een stroming of beweging. De kern daarvan wordt gevormd door de organisatie als zodanig. Men maakt deel uit van een kerk die in verval verkeert en weet zich tegelijkertijd door het geloof verbonden met de kerken van gereformeerd belijden, die de weg van de Afscheiding hebben gekozen. Men beklemtoont sterk dat men de kerk ziet als de kerk van het verbond.

De Gereformeerde Bond heeft nooit kunnen instemmen met het kerscheidende beginsel van afscheiding en doleantie. De diepste wortel van deze keuze ligt in het geloof in de trouw houdende God van het verbond. Ik citeer een sprekende passage uit een recente publicatie: 'De roeping tot liefde voor de kerk komt voort uit Gods verkiezing van Zijn gemeente, die ook de zichtbare gestalte van de kerk betreft en die zich voltrekt in de bedding van het verbond. Het is niet vanwege haar gestalte, maar vanwege het wezen van de kerk, dat zij onze liefde vraagt. Dan zien we haar als het lichaam van Christus (...). Waar we zien dat God Zich een gemeente verkoren heeft tot het eeuwige leven en dat Christus Zich een gemeente vergadert, gaat Zijn trouw voorop. Daar ligt ons houvast inzake de kerk. En waar de Heere Zijn kerk niet loslaat, hebben wij geen recht om dat wel te doen, ook niet de kerk waartoe wij nu behoren (...) Dit beroep op Gods verbond is geen automatisme. Zijn trouw hebben we niet verdiend en kunnen we ons nooit waardig maken (...). Het beroep op Gods verbond is een gebed, geboren in kerkelijk en geestelijke nood'.⁵ Het is echter opvallend dat men in dergelijke uitspraken voortdurend voorbij gaat aan de betekenis van het verbond voor de kerken van de Afscheiding.

Het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten (1907)

Op 9 en 10 oktober 1907 werd te Rotterdam op een Algemene Vergadering het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten bekrachtigd. Dat was vijftien jaar na het ontstaan van de Gereformeerde Kerk en de Christelijke Gereformeerde Kerk en ruim anderhalf jaar na het ontstaan van de Gereformeerde Bond in april 1906. Twee reststroompjes van de Afscheiding van 1834 ontmoetten en vonden elkaar in een nieuw kerkverband. Het ging om de Gereformeerde Gemeenten onder het kruis - door ds. E. Fransen bijeen gebracht omstreeks 1890 - en de Gereformeerde Gemeenten ontstaan uit de actie van wijlen ds. Ledeboer. De Vereniging van 1907 is ondenkbaar zonder de stuwende kracht van de jonge Rotterdamse 'Kruis-

dominee' G.H. Kersten (1882-1948), die het afzonderlijke voortbestaan van de twee kleine kerkverbanden als zonde beleefde. In de eindfase van het verenigingsproces werd zijn streven ondersteund door het tactvolle optreden van zijn Rotterdamse collega, de ledeboeriaanse predikant N.H. Beversluis (1850-1931).

Karakteristiek van de twee herhuurbanden

De circa vijftientig ledeboeriaanse gemeenten werden gediend door een en soms door twee predikanten. Aan de uitleg van de tekst besteedde men niet zoveel aandacht. Prediking werd vooral gezien als beschouwing en uitleg van de gangen en wegen die God met zijn volk houdt. Slechts zelden ging een predikant voor. In de kerkdiensten las men jaar na jaar het 'overjarig koren. De reeds aanwezige gerichtheid op de oude schrijvers en puriteinse en Schotse auteurs als Owen en Erskine werd daardoor versterkt. Kenmerkend voor de ledeboerianen was het gebruik van de psalmberijming van Datheen. Dat berustte op een persoonlijk keuze van Ledeboer na zijn bekeering, die '1773' als tin waardeerde en 'Datheen' als goud. Door deze keuze raakte men in kerkelijk Nederland in een sterk geïsoleerde positie. Waarschijnlijk was er in de negentiende eeuw geen kerkverband, dat zozeer in een geestelijk en maatschappelijk isolement leefde als de ledeboerianen. Daardoor konden zich bij sommigen enkele afwijkende en soms wonderlijke opvattingen ontwikkelen, zoals de opvatting dat een predikant niet behoort te studeren, maar als teken van zijn roeping tekst en preek op de kansel zal ontvangen.

Het klimaat van de Gereformeerde Gemeenten onder het kruis vertoonde veel overeenkomst met dat van de ledeboeriaanse gemeenten:

- de grote waardering voort de erfenis van de oude schrijvers;
- het bloeiende gezelschapsleven;
- de neiging tot independentisme die leidde tot gevoelsmatig handelen en het negeren van de Dordtse Kerkorde.

Het dopen van ds. Fransen in gezelschappen kwam reeds ter

meer open houding tegenover de wereld om zich heen. Zo stak Fransen zijn afkeer van Kuiper en de Doleantie niet onder stoelen of banken. De preken van de dolerenden kenmerkten zich door 'verstandsgeloof' en 'letterkennis'. Hoewel hij een uitgesproken tegenstander was van een theologische opleiding voor predikanten, gaf men in de Kruisgemeenten dat gevoel omstreeks 1901 steeds meer prijs. Het kerkverband groeide door de overkomst van predikanten uit andere kerken, die allen een vorm van opleiding hadden ontvangen.

In theologisch opzicht accentueerde men niet altijd gelijk. Tegenover de oude ds. Fransen, die sterk de verkiezing beklemtoonde en het aanbod van genade afwees, stond later de benadering van de jonge ds. G.H. Kersten, die de 'onvoorwaardelijke aanbidding van het Evangelie' in de prediking heel duidelijk liet doorklinken.

In de beide kerkverbanden leidde de sterk gevoelsmatige inslag omstreeks 1900 volgens tijdgenoten tot 'twist en verdeeldheid' en 'grote verwarring'. Er was kennelijk in beide kerkengroepen een sterke behoefte aan een heroriëntatie, aan een nieuwe visie op het gereformeerde kerkelijk leven. Dit verklaart tot op zekere hoogte waarom na een betrekkelijk korte periode van vijf jaren van gesprek, overleg, geestelijk contact, voorbereiding en vertraging deze kerkelijke vereniging in 1907 een feit werd. De visie die de opvallend jonge ds. Kersten uitdroeg — hij was in 1907 vijfentwintig jaar oud — en jaren later schriftelijk verwoordde, moet grote weerklank hebben gevonden bij de ouderen.

Het intellectualisme dat hij in de Gereformeerde Kerken zich zag aftekenen, achtte Kersten met de zijnen een levensgroot gevaar. 'O, het is zo prachtig, doch men mist de zielservaring en men kan niet het allermindst medelen de weg die men ging. Ik houd mij vast overtuigd dat zo duizenden verloren gaan, die hopen zalig te worden.'⁶ Het ging hem om een schriftuurlijk-bevindelijke prediking, die zou worden gebracht binnen een welgeordend gereformeerd kerkelijk leven.

De Vereniging van 1907 en de crisis der jeugd

Bij het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten in 1907 waren 22 ledeboeriaanse gemeenten en veertien Kruisgemeenten betrokken. Bij de 65 afgevaardigden waren drie ledeboeriaanse predikanten en vier dominees van de Gereformeerde Gemeenten onder 't kruis. Er was een opvallend tekort aan predikanten in beide kerkverbanden.

De vraag rijst op welke basis men elkaar in 1907 vond. Er was reeds een aantal jaren sprake van een proces van toenemende wederzijdse geestelijke herkenning in de prediking en de persoonlijke ontmoeting tussen ledeboerianen en kruisgezinden.

Kwesties als het ambtsgewaad verloren in die jaren hun betekenis. Het grote struikelblok bleef het al of niet zingen van de berijming van Datheen. Ds. Kersten reikte bij een bespreking in Aagtekerke in mei 1904 de sleutel aan voor de oplossing van dit probleem. Later zou hij aan die benadering een verwoording geven in de artikelen 8, g en 1.0 van de *Bepalingen betreffende de openbaring van de institutaire eenheid der kerke Christi*:

- Elke gemeente is en blijft vrij in de keuze van de psalmberijming.
- Elke predikant en oefenaar blijft vrij uit welke berijming hij de opgegeven psalm voorleest.
- Er mag geen enkele dwang uitgeoefend worden door of op een kerkenraad of predikant.
- Op de vergaderingen van de classes en de meerdere vergaderingen zal men de psalmen van Datheen zingen.

Over de leer was men het in 1907 eens. De bepalingen stellen kort en krachtig, dat de predikanten zich verplichten om de Drie Formulieren van Enigheid te onderschrijven (art. 12). De naam van het nieuwe kerkverband kon zonder meer uit die van de twee oorspronkelijke kerkverbanden worden afgeleid: Gereformeerde Gemeenten (art. 11). In de praktijk gebruikte men die naam steeds met de toevoeging 'in Nederland, die

geen deel uitmaakte van de naam als zodanig, maar algemeen werd gebruikt in navolging van andere kerken. Van fundamenteel belang was ook het openingsartikel, waarin werd uitgesproken dat de Dordtse Kerkorde als akkoord van kerkelijke gemeenschap 'wordt aanvaard en blijve gehandhaafd' (art. 1). Het jaar '1907' betekende dan ook een aanzet tot het herstel van gereformeerd kerkelijk leven in de zin van Reformatie en Nadere Reformatie.

Het nieuwe kerkverband kende evenals de kerken van de Afscheiding een 'crisis der jeugd, die de periode van 1907-1927 omvatte. Het ideaal van een welgeordend kerkelijk leven op basis van de Dordtse Kerkorde was helder. De werkelijkheid was zeer weerbarstig. Het independentisme bleef zich nog lang roeren. Kerkelijke vergaderingen waardeerde men wel positief, maar bindende besluiten van een classis of synode typeerden sommigen als het werk van de duivel. De bezwaren tegen een theologische school voor predikanten bleken in het begin van de jaren twintig nog springlevend te zijn. De afkeer van 'fabrieksdominees' leefde bij velen.

Alleen personen met singuliere gaven, die in staat waren om na een korte voorbereiding een preek te houden op de vergadering van de classis, zouden door God zijn geroepen tot het ambt van evangeliedienaar. De behoefte aan een opleidingsinstituut voor mensen zonder singuliere gaven werd door de kerkelijke vergaderingen niet onderkend.

Dominee Kersten verdedigde echter voortdurend de stelling: 'Een kerk zonder opleiding is niet gereformeerd' Hij publiceerde niet minder dan 64 artikelen in het kerkblad *De Saambinder* om zijn lezers te overtuigen van het goed recht van een theologische school en geld voor dat doel bijeen te brengen. Het tijt keerde. Op 13 april 1927 werd de Theologische School te Rotterdam geopend. Het gereformeerde karakter van het kerkverband werd daarmee onderstreept.

De Gereformeerde Gemeenten namen geleidelijk in omvang toe. In 1930 was het aantal gemeenten toegenomen tot zesenzeventig. Dat betekende een verdubbeling in 23 jaar. De groei kan worden verklaard uit de aansluiting van Vrije gemeenten, Oud-Gereformeerde Gemeenten (bakkerianen),

enkele gemeenten uit de Gereformeerde Kerken in Nederland en gemeenten die ontstonden uit Christelijke Gereformeerde Kerken, terwijl met name in Zuid-Holland en Gelderland veel nieuwe gemeenten werden gesticht. De Gereformeerde Gemeenten tellen vandaag de dag ruim honderdvijftig gemeenten met iets meer dan honderdduizend leden.

Een dogmatische verduidelijking

Het was aan de Christelijke Gereformeerde Kerk niet ontgaan, dat zich in de Gereformeerde Gemeenten steeds meer een geordend kerkelijk leven ontwikkelde. Daarom nam men in 1919 het initiatief tot een aantal samensprekingen met deze gemeenten om tot een eventueel samengaan te komen. Het uiteindelijke resultaat van de besprekingen was negatief. De deputaten van de Gereformeerde Gemeenten bespeurden in 1928 geen toenadering tussen de plaatselijke gemeenten. Zij vroegen zich bovendien af 'of de geestesgesteldheid in beide Kerkengroepen van die aard is, dat van vereniging vrucht voor de Kerke Gods kan worden verwacht; of inderdaad de tijden rijp geworden zijn voor zulk een vereniging.

De achtergrond van deze opmerking werd ongetwijfeld gevormd door de verschijning van het *Lesboek over de Gereformeerde Geloofsleer* van ds. J. Jongeleen (1879-1961), die overigens zelf behoorde tot de voorstanders van een eventueel samengaan van de beide kerkverbanden. Jongeleen kende naast het werkverbond het verbond der verlossing, dat hij verbonden zag met de verkiezing en het genadeverbond, dat niet door de verkiezing zou worden beheerst. Daarmee begon een felle, te scherpe en te persoonlijke polemiek tussen Jongeleen, prof. J.J. van der Schuit en de zijnen en ds. Kersten anderzijds, die met rustpauzes zou voortduren van 1928 tot 1937.

Kersten was bevreesd dat de leer van de drie verbonden, waarin in het kader van het genadeverbond de eis van het geloof werd beklemtoond, tot een verkeerde geestelijke ontwikkeling zou leiden. Dan zou het genadeverbond tot een verkapt werkverbond worden gemaakt. Hij bepleitte de juistheid van de leervan de twee verbonden — werkverbond en genadeverbond — met een beroep op Calvijn en tal van gereformeerde

theologen uit de zeventiende en achttiende eeuw. Jongeleen en de zijnen beriepen zich vooral op Calvijn en andere auteurs uit de Reformatie.

Deze ontwikkeling leidde ertoe, dat de Generale Synode van de Gereformeerde Gemeenten op 27 mei 1931 een dogmatische verduidelijking van de verbondsleer gaf, die bekendheid kreeg als leeruitspraak. Deze naam is weinig gelukkig gekozen, omdat ze ten onrechte suggereert dat de dogmatische verduidelijking op een lijn zou staan met de belijdenisschriften. De leeruitspraak beklemtoonde in een zestal punten, dat er twee verbonden zijn, waarbij het verbond der genade wordt beheerst door Gods genadige verkiezing. Anderzijds werd de verantwoordelijkheid van de mens tegenover God ten volle gehandhaafd. De prediking der verzoening wordt niet beheerst door de verkiezing, maar door de ernstige aanbieding van Christus en de verbondsweldaden in het Evangelie aan ieder mens die het Woord hoort.

De leeruitspraak gaf aan de Gereformeerde Gemeenten een eigen theologische gestalte. Dat bracht met zich mee het onderstrepen van het verschil in opvatting met de Christelijke Gereformeerde Kerken. Het verschil in visie leidde ertoe, dat de Gereformeerde Gemeenten steeds geweigerd hebben om het kerkelijke gesprek met de Christelijke Gereformeerde Kerken te hervatten. De synode van 2001 besloot echter een uitnodiging tot een gesprek te aanvaarden. In de gesprekken bleek, dat er op dit moment geen perspectief bestaat op het komen tot kerkelijke eenheid, maar dat de voortzetting van de contacten als zinvol wordt ervaren.

Het ontstaan van de Oud-Gereformeerde Gemeenten (1907)

Bij de Vereniging van 1907 bestond de hoop dat alle betrokken gemeenten en predikanten zich zouden verenigen in de Gereformeerde Gemeenten. Hoewel men tegenstand verwachtte van ds. L. Boone (1860-1935), de predikant van de Iedeboeriaanse Gereformeerde Gemeente te Sint Philipsland, sprak ook hij als voorzitter bij de voorbereidende vergadering zijn 'ja' uit. Op

de Algemene Vergadering van 9 en 10 oktober 1907 zelf liet Sint Philipsland verstek gaan. Op de tweede dag ontving de vergadering een brief van ds. L. Boone, waarin hij mededeelde dat hij de bijeenkomst niet zou bijwonen. 'Ik heb tegen geen een Lee-raar iets. Maar ik wensch te blijven bij het *oude* van den godzaligen Ds. Ledeboer en bij den godzaligen Ds. Van Dijke en den godzaligen Ds. Bakker; bij al haar *gewoonten*. Zoo ik niet kan meegaan in de vereeniging.'

Het hoofdbezwaar van ds. Boone berustte op het feit, dat de predikanten uit de Kruisgemeenten niet zouden overgaan tot het dragen van de steek en de kuitbroek, terwijl in de Kruisgemeenten de Psalmen van Datheen niet zouden worden gezongen, al was elke predikant vrij om in deze gemeenten toch de berijming van Datheen van de kansel te lezen. Het loslaten van de traditie van ds. Ledeboer en zijn opvolgers was voor ds. Boone de reden om niet mee te gaan. De stukken die hij kreeg, met name de officiële *Bepalingen* verontrustten hem ten zeerste. Hij verbrandde ze, 'want dat was voor mijn gemoed niet meer om te doen'. Een poging van een commissie van de synode om door een gesprek de dreigende breuk te voorkomen, mislukte. Ds. Boone beriep zich op enkele waarheden die hem voorgekomen waren uit de Schrift en achtte zich niet meer gebonden aan het gegeven woord. Op 3 december 1907 onttrok ds. Boone zich aan de Gereformeerde Gemeenten. Hij richtte toen te Waddinxveen met acht gemeenten het kerkverband van de Oud-Gereformeerde Gemeenten op.

God heeft in het leven van ds. Boone, die eerst als smidsknecht midden in de wereld leefde, Zijn genade op rijke wijze willen verheerlijken. Zijn optreden in 1907 berustte echter geheel op gemoedelijke gronden en niet op het schriftuurlijke uitgangspunt van de noodzakelijke eenheid van Gods kerk. Wie het geestelijke klimaat van de Iedeboerianen uit die tijd kent — het werd sterk gestempeld door personen en een gevoelsmatige benadering van het kerkelijke leven — kan de stap van ds. Boone wel begrijpen. Kerkelijke contacten met een vrijblijvend karakter achtte men niet verkeerd, maar van enige beperking van de vrijheden van een gemeente of van

persoonlijke opvattingen door bindende bepalingen, wilde men niet weten.

In de loop van de tijd heeft men in de Oud-Gereformeerde Gemeenten de bezwaren van ds Boone losgelaten. De grote waardering voor de oude schrijvers is gebleven. Het vasthouden van het ledeboeriaanse heimwee naar het herstel van de Nederlandse Hervormde Kerk had tot gevolg dat het kerkelijke leven veel minder georganiseerd is dan in de Gereformeerde Gemeenten. De laatste jaren is daarin verandering zichtbaar door de invloed van een eigen kerkelijk bureau. De verbondenheid tussen beide kerken kreeg in 1968 gestalte in een zogenaamde correspondentieband. Vandaag de dag telt dit kerkverband circa 65 gemeenten met circa achttienduizend leden.

Waardering

a.. Reactie op Kuyper.

Het ontstaan van een nieuwe kerkelijke bewustwording en de vorming van kerkelijke denominaties rond 1900 kan niet worden losgezien van het optreden van Kuyper en de zijnen en de invloed van de Gereformeerde Kerken in Nederland die in 1892 ontstonden. Dat geldt vooral voor de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk. Bij het ontstaan van de Gereformeerde Gemeenten en de Oud-Gereformeerde Gemeenten was slechts indirect sprake van een positiekeuze tegenover het kuyperianisme.

2. Overwinning op het gemoedelijk individualisme.

Het ontstaan van met name de Gereformeerde Gemeenten betekende een overwinning op het gemoedelijk individualisme of independentisme, dat in de tweede helft van de negentiende eeuw in de kerken van de stillen in den lande veel schade aanrichtte. Er kwam meer zicht op de roeping om de eenheid van de kerk van Christus te openbaren. Kortom, het gezelschappelijke denken werd doorbroken door kerkelijk denken in gereformeerde zin.

3. Leidt vereniging altijd weer tot scheiding?

De kerkgeschiedenis van de laatste honderdvijftig jaar laat zien, dat een vereniging van kerken eigenlijk altijd gepaard gaat met het ontstaan van een kerkverband, waarin zij die bezwaren hebben tegen de vereniging kerkelijk onderdak vinden. Dat geldt voor 1869, voor 1892, voor 1907 en ook voor 2004. Het samengaan van de kerken van gereformeerd belijden is zonder meer eis van de Schrift. Tegelijkertijd maken deze verenigingen pijnlijk duidelijk, dat onze oplossingen voor het kerkelijke vraagstuk onvolkomen zijn. Wij kunnen het kerkelijke vraagstuk niet geheel oplossen: 'De HEERE bouwt Jeruzalem.'

4. De betekenis van de Gereformeerde Bond.

Het ontstaan van de Gereformeerde Bond en het *Gereformeerd Weekblad* en *De Waarheidsvriend* wijzen op een proces van kerkelijke bewustwording in hervormd-gereformeerde kring. Hoewel de invloed van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk aanvankelijk minimaal was, heeft het bestaan daarvan in brede kring bijgedragen aan de ontwikkeling van een hervormd kerkelijk besef.

5. Kracht en zwakte van de Gereformeerde Bond.

Delers en helers vonden elkaar in de afwijzing van elke gedachte aan scheiding of doleantie. Men wilde getuigend en reformerend staan binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. Die positie neemt men ook welbewust in na 1 mei 2004 in de Protestantse kerk van Nederland.

Door de jaren heen is de Gereformeerde Bond consistent gebleven in het beroep op Groen van Prinsterer die het recht verdedigde van de gereformeerde belijders om in de Hervormde Kerk te blijven. Onder invloed van Hoedemaker sloop in dit denken soms een romantisch element binnen, waarbij het staan in de kerk der vaders werd beklemtoond. Daardoor werd het gezicht op de geestelijke verbondenheid van de gehele gereformeerde gezindte, die door Groen eveneens werd onderstreept, soms versmald. Het valt immers niet te

ontkennen dat in de kerken van de Afscheiding ook een diepe verbondenheid gevonden wordt met het gereformeerd belijden. De gereformeerde confessie verbindt ook deze kerken met de kerk der reformatie. De kerk der vaders is daar waar het Woord recht wordt gepredikt, waar de sacramenten worden bediend naar de instelling van Christus en waar de christelijke tucht wordt geoefend.

Noten

1. De citaten van F.P.L.C. van Lingen zijn alle ontleend aan de weergave van diens standpunt door W. van 't Spijker, 'Enkele hoofdlijnen van de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerken sinds 1892' In: W. van 't Spijker e.a. (red.), *Een eeuw christelijk-gereformeerd*, Kampen, 1992, blz. 39-41.
2. J. E. Post, *Gereformeerd zijn en blijven, een wankel evenwicht?* Heerenveen, 1998, blz. 176.
3. M. C. Tanis, *Waarom een blad?* In: Bewaar het Pand (Jubileumnummer), 41e jrg. nr. 8, 13 april 2006.
4. Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond, *Hervormd gebleven. Het spoor van de Gereformeerde Bond na 1 mei 2004*, z.p., z. j. [2006], blz. 9.
5. Idem, blz. 38, vergelijk blz. 19.
6. G. H. Kersten, 'Welke zijn de oorzaken van het kerkelijk gescheiden leven der gereformeerden in ons land?' In: *De Saambinder*, 3e jrg., 22 juni 1922
7. De volledige tekst van de brief bij M. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk*, Houten, 2004, blz. 39.

Breuken en breuklijnen tussen 1944 en 1969

De breuk van 1944 in de Gereformeerde Kerken

In 1934 trad ds. Douwe van Dijk (1887-1985) uit Groningen op als spreker op de vergadering van de predikantenvereniging van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Hij refereerde in dat gedenkjaar — het was honderd jaar na de Afscheiding — over het onderwerp: 'De preektrant van de dominé's in de Kerken der Afscheiding, gedurende het tijdperk 1834-1869. Het referaat was nogal kritisch. De speerpunt van zijn betoog richtte zich tegen het feit, dat de oude predikanten separeerden tussen bekeerden en onbekeerden. Bij de bekeerden richtten zij zich tot bekommerden en verzekerden. Naar het oordeel van Van Dijk zouden Gods kinderen daardoor in gevaar worden gebracht om hun zekerheid te verliezen en te gaan worstelen met de bange vraag 'Ben ik nu een kind van God of niet' In deze piëtistisch getinte prediking waarin het zelfonderzoek een belangrijke plaats innam zou de mens worden teruggeworpen op zijn vroomheid en niet op God en Zijn openbaring.

Een groot deel van zijn collega's bleek het echter niet met Van Dijk eens te zijn. Zij vonden het dringend nodig om aan de gemeenteleden de vraag te stellen of er bij hen wel waar geloof te vinden was. Van Dijk bleef echter bij zijn standpunt, dat hij ook nog eens verwoordde in een brochure. Vragen naar de kenmerken van het kindschap van God vond hij onschrijfbaar. Hij beklemtoonde de gelijkheid van elke dopeling. God zegt tot ieder kind: 'Gij zijt Mijn kind.' Het gaat om de geloofsgehoorzaamheid van de mens. Van Dijk gebruikte het volgende beeld: 'Gods beloften zijn onwankelbaar; alleen als

ik daarop sta, zonder tusschen mijn voeten dien rots van Gods beloften te leggen het losse zand van 'kenmerken' vind ik vastheid.'

Van Dijk had met zijn referaat de knuppel in het hoenderhok geworpen. De discussie — beter gezegd — de strijd over verbond en doop zou in de Gereformeerde Kerken niet meer ophouden. Ze zou leiden tot de leeruitspraken van de synode van 1942 en tot het zich vrijmaken door velen van de synodale binding in de zomervan 1944, toen de eindfase van de Tweede Wereldoorlog zich voltrok.

Twee verbondsisies

Van Dijk maakte deel uit van een vernieuwingsbeweging in de Gereformeerde Kerken. Deze beweging, die vandaag de dag algemeen de Reformatorische Beweging wordt genoemd, had zich omstreeks 1930 gevormd rondom het blad *De Reformatie*. De meest prominente vertegenwoordiger van deze stroming was de Kamper hoogleraar prof.dr. K. Schilder (1890-1952), die vanaf april 1935 de enige redacteur van het blad zou zijn. Men leefde in zijn ogen te veel uit de vanzelfsprekendheden van A. Kuyper en H. Bavinck en maakte te weinig werk van de uitdagingen van de nieuwe tijd. Schilder trad onmiskenbaar op met een profetisch, vernieuwend elan. Tot de vernieuwingsbeweging behoorde naast een groep jonge predikanten als M.B. van 't Veer, I. de Wolff en C. Veenhof ook de bekende onderwijzer A. Janse te Biggekerke, een fervent bestrijder van het 'mysticisme', dat in zijn ogen onder meer de Gereformeerde Gemeenten kenmerkte.

In deze kring rees sterk verzet tegen de leeruitspraak die de Gereformeerde Kerken in 1905 hadden gedaan over doop en verbond. Die uitspraak was een duidelijk compromis geweest tussen de opvattingen van A. Kuyper, en de Kamper docent L. Lindeboom en de zijnen. Kuyper leerde de veronderstelde wedergeboorte als grond van de doop. Lindeboom (1845-1933) stelde dat de doop geschiedt op grond van Gods bevel en de beloften van het genadeverbond verzegelt. Daarbij kwam dat Kuyper als logische consequentie een aparte doopgenade in het hart van de dopeling aannam. Die

te werd door de A-richting in de Gereformeerde Kerken afgevoerd. Men beklemtoonde in de lijn van de Afscheiding, dat de wedergeboorte plaats vindt onder, bij en met het Woord door de werking van de Heilige Geest op de tijd die God in Zijn vrijmacht bepaalt. In 1905 had men bij de Pacificatie van Utrecht een brug weten te slaan tussen beide opvattingen. De synode sprak uit, dat 'het zaad des verbonds krachtens de belofte Gods te houden is voor wedergeboren en in Christus geheiligd, totdat bij het opwassen uit hun wandel of leer het tegendeel blijkt; dat het echter minder juist is te zeggen, dat de doop aan de kinderen der gelovigen bediend wordt op grond van hunne veronderstelde wedergeboorte, omdat de grond van den doop is het bevel en de belofte Gods; dat voorts het oordeel der liefde, waarmede de Kerk het zaad des verbonds voor wedergeboren houdt, geenszins zeggen wil, dat daarom elk kind waarlijk wedergeboren zou zijn, omdat Gods Woord ons leert dat niet allen Israël zijn, die uit Israël zijn en van Izak gezegd wordt: in hem zal u het zaad genoemd worden (Rom. 9:6,7), zodat in de prediking steeds op ernstig zelfonderzoek moet worden aangedrongen, aangezien alleen wie geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn, zal zalig worden' ¹

In dat zelfonderzoek ging het om de 'toe-eigening des heils'. Ieder kerklid moest zich afvragen of hij wel het wedergeboren kind van God was, waarvoor de kerk dat (doop)lid met een oordeel der liefde hield. Zo wilde men recht doen aan de twee lijnen in de Schrift: verbond en verkiezing. De weldaden van het verbond zijn alleen bestemd voor de uitverkorenen. De niet-uitverkorenen zijn wel opgenomen in de kring van het verbond, maar ze hebben geen deel aan de zaligmakende, 'inwendige zijde' van het verbond. Omdat die mogelijkheid niet uitgesloten is, is het zelfonderzoek onmisbaar. Het aantreffen van deze kenmerken leidt tot de geloofszekerheid. Daarmee was het zelfonderzoek de pastorale spits van de officiële verbondstheologie in de Gereformeerde Kerken.

De Reformatorische Beweging beschouwde de leer van de veronderstelde wedergeboorte als een speculatieve afwijking uit de tijd van de Doleantie, geïnspireerd door Kuyper en wees

daarbij de noodzaak van het zelfonderzoek af. Men beriep zich op de 'eenvoudige' en 'bijbelse' verbondsl eer van theologen uit de traditie van de Afscheiding, zoals Anthony Brummelkamp (1811-1888). Het ging om het eenvoudige aangrijpen van Gods onwankelbare beloften door het onvoorwaardelijke geloof. Met name Schilder beklemtoonde deze geloofsgehoorzaamheid, omdat hij het verbond allereerst zag als een rechtspositie. In de weg van verbondsgheoorzaamheid of — ongehoorzaamheid wordt het verkiezend handelen van God openbaar. De Reformatorische Beweging zag in de oproep tot zelfonderzoek een aanzet voor 'mysticisme' en 'subjectivisme'.

De tegenstanders van dit gevoelen — de Kamper kerkhistoricus en kerkrechtgeleerde prof. G.M. den Hartogh (1899-1959) voorop — vonden juist de leer van de Reformatorische Beweging een afwijking van de traditie. Den Hartogh zag bij Van Dijk en Schilder een intellectualistische geest aan het werk. Door juridisering van het verbond kwam men tot een 'doode orthodoxie. Vanuit deze benadering stelde men zeer kritische vragen aan de Reformatorische Beweging. Ging een man als Van Dijk niet uit van de gedachte dat iemand die gedoopt was automatisch erfgenaam was van het eeuwige leven? Die benadering leidde in de ogen van Den Hartogh tot oppervlaktigheid, valse gerustheid, het nalaten van de zo nodige bekering en daarmee tot verdoemenis. De toepassing van het hell in het hart door Gods Geest mag men niet verwaarlozen. Is er bij Schilder geen aanzet tot een zeker remonstrantisme, omdat hij door het benadrukken van de geloofsgehoorzaamheid weinig recht doet aan Gods beslissend handelen in het tot het geloof komen van de mens?

Oud en nieuw kerkrecht

Bij de kerkstrijd in de jaren dertig en veertig ging het ook en in toenemende mate om de vraag welk kerkrecht van toepassing was. Met 'oud kerkrecht' bedoelden de tegenstanders van het synodebeleid — de bezwaarden — het kerkrecht van de Doleantie dat op basis van de Dordtse Kerkorde was ontwikkeld door A.F. de Savornin Lohman en F.L. Rutgers. Zij schreven in het vuur van de strijd rond de Doleantie het boek *De rechtsbe-*

uoegdheid onzer plaatselijke kerken. Die studie legde grote nadruk op de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente in het verzet tegen de bovenplaatselijke kerkelijke organen in de Nederlandse Hervormde Kerk. De auteurs voerden een pleidooi voor het volledige beschikkingsrecht van de kerkenraden over hun kerkelijke goederen. Meerdere vergaderingen waren wel bevoegd om een oordeel uit te spreken over kwesties die een mindere vergadering op de agenda had geplaatst. Ze waren echter bij een veroordeling niet bevoegd om rechtstreeks in te grijpen in plaatselijke kwesties. Dat was voorbehouden aan de in de Dordtse Kerkorde daarvoor bevoegd verklaarde organen, namelijk de kerkenraad en de classis. Het Doleantiekerkrecht werd in de Gereformeerde Kerken in Nederland gevolgd in de jaren 1892-1926.

De synode van Assen verliet in 1926 dit spoor bij de afzetting van dr. J.G. Geel kerken als predikant van Amsterdam-Zuid en het overgrote deel van zijn kerkenraad. Deze kerkenraad had de schorsing van zijn predikant naast zich neergelegd. Er kwam een 'nieuw kerkrecht, dat aan de meerdere vergaderingen veel meer gezag toekende dan voorheen het geval was. Het werd theoretisch onderbouwd door onder meer H.H. Kuiper (1864-1945), een zoon van A. Kuiper, hoogleraar in de kerkgeschiedenis en het kerkrecht aan de VU. Hij schreef lange series artikelen in *De Heraut*. M. Bouwman, de jonge predikant van Nieuwendam, promoveerde in 1937 bij hem op een lijvig proefschrift over *Voetius en het gezag der synoden*. Volgens zijn visie zou Rutgers bepaalde passages van Voetius verkeerd hebben gelezen. De meerdere vergaderingen zouden wel terdege het recht hebben om zelfstandig en rechtstreeks in te grijpen bij wanbestuur. Die gedachte werd met een keur van argumenten bestreden door een duidelijke minderheid, vertegenwoordigd door dr. J. van Lonkhuyzen te Zierikzee en dr. S. Greijdanus, de Kamper exegeet, die beiden bij F.L. Rutgers hadden gestudeerd.

De leeruitspraak van 1942

Behalve over de kwestie van het kerkrecht, het genadeverbond en het zelfonderzoek waren er nog andere diepgaande

verschillen ontstaan, die onder andere betrekking hadden op de visie op de kerk en op de algemene genade. Vanaf 1934 stak een storm van polemieken op, die niet bleek te keren. Tot in de bladen van de Jongelingsbond en de Meisjesbond werden de meningsverschillen besproken. En men ging bepaald niet zachtzinnig met elkaar om. In de Gereformeerde Kerken van die jaren hing een klimaat van intellectueelisme, verstarring en veruitwendiging van het geestelijk leven, dat een voelingsbodem bood voor een voor ons nauwelijks meer voorstelbare en ongekend felle polemieken. De dogmaticus van de VU, Victor Hepp (1879-1950), liet een nieuwe brochurereeks verschijnen onder de titel *Dreigende deformatie*, die een onverbloemde aanklacht inhield tegen de Reformatorische Beweging. De 72-jarige H.H. Kuyper hield op de landelijke predikantenvergadering van 1936 een filippica van een uur tegen de vernieuwingsbeweging. In deze door polemieken verzeepte sfeer kwam in augustus 1936 de generale synode te Amsterdam bijeen. Ter synode begon men te spreken over leergeschillen in plaats van over meningsverschillen. Men besloot een deputaatschap in te stellen om de meningsverschillen te toetsen en benoemde de belangrijkste polemici tot lid daarvan. Dat leidde ertoe dat het deputaatschap in twee delen uiteenviel en dat de uitgebrachte adviezen aan de synode uiteraard tegengesteld waren. De behandeling van de zaak werd voortdurend uitgesteld. Men koos uiteindelijk met een uiterst kleine meerderheid voor een afhandeling in mei 1942. Gezien de stemverhoudingen had men stevig op de rem moeten trappen en met de behandeling moeten wachten totdat de oorlog voorbij zou zijn. Dat werd in brieven door onder meer eenentwintig classes, die bijna tweederde van alle kerkleden vertegenwoordigden, tevergeefs bepleit.

Vanaf 28 mei vergaderde men tien dagen achter gesloten deuren over de meningsverschillen. Dankzij een nauwkeurig uitgebalanceerd compromis, dat vooral te danken was aan de Kamper hoogleraar). Ridderbos (1879-1960), leek de kerkelijke vrede toch in zicht te komen. Op 8 juni 1942 kwam de synode tot een leeruitspraak. Niemand was met naam en toenaam

veroordeeld. De Reformatorische Beweging kreeg enkele schoten voor de boeg en enkele 'gangbare leringen' werden bevestigd. Zo had men zich in de derde conclusie over de relatie tussen verbond en doop uitgesproken op een wijze die aansloot bij het synodebesluit uit 1905. God openbaart in Zijn Woord naast de verbondsbelofte ook, dat zij niet allen Israël zijn, die uit Israël zijn (Rom. 9:6).

Ten aanzien van het zelfonderzoek sprak de synode uit, dat de vermaning daartoe tot ieder moet uitgaan, omdat niet iedere gedoopte het ware geloof bezit. Die oproep mag nooit leiden tot het op de achtergrond plaatsen van de vermaning om het betrouwen alléén op de offerande van Christus te stellen. Dat sluit niet uit dat een christen ook wordt verzekerd uit de werken en uit het waarnemen van de kenmerken der genade, zoals daarover in de Dordtse Leerregels wordt gesproken.

De toespitsing van het conflict op het kerkrecht

De algemene opluchting over de leeruitspraken van 1942 was van korte duur. Het conflict laaide opnieuw op, maar ditmaal met een toenemende toespitsing op het kerkrecht. De invloed van het 'nieuwe' kerkrecht, dat in het spoor van het proefschrift van M. Bouwman gericht was op de vergroting van de bevoegdheid van de meerdere vergaderingen, werd duidelijk zichtbaar. De synode nam min of meer de gestalte aan van een 'opperkerkenraad'. Steeds meer ontstond de neiging om nieuwe zaken op de agenda te plaatsen die de kerken zelf niet hadden voorgedragen voor behandeling. Laten we ons beperken tot enkele kernkwesties.

De zelfcontinuering van de generale synode. De kerkorde kende een maximale zittingsduur van drie jaar. Dit betekende dat eind augustus 1942, drie jaar na 1939, de nieuwe synode zou bijeenkomen. Maar op 29 mei 1942 besloot de zittende synode zichzelf met een jaar te verlengen met als motief dat artikel 50 van de kerkorde het niet verbood. De gecontinueerde synode trok direct de benoeming van een nieuwe hoogleraar, die de plaats van de bijna zeventigjarige, zeer kritische S. Greijdanus in zou nemen, naar zich

toe. Die benoeming kwam eigenlijk de nieuwe synode toe. K. Schilder riep van zijn onderduikadres in Sliedrecht — hij ontsnapte op 13 juli 1942 aan een arrestatie door de Duitsers — via de kerkenraad van Kampen de kerken op om via classis en particuliere synode de afgevaardigden terug te roepen en zo te komen tot ontbinding van de gecontinueerde synode. De verhoudingen kwamen nu op scherp te staan. De synode beschouwde dit optreden van Schilder als het verwekken van scheuring en muiterij, maar ze kon hem niet ontbieden.

- *De uitleg van artikel 31 van de Dordtse Kerkorde.* In dit artikel stond: 'Hetgeen door de meeste stemmen goedgevonden is, zal voor vast en bondig gehouden worden. *Tenzij* dat het bewezen worde te strijden tegen het Woord Gods, of tegen de Artikelen in deze Generale Synode besloten.' De synode las dat 'tenzij' als een 'totdat'. Men moest zich zonder meer onderwerpen aan een bepaald besluit, totdat een volgende synode de bezwaren had beoordeeld.

Schilderen de zijnen lazen het 'tenzij' echter als een uiting van een door de kerkorde voorgeschreven tolerantie voor kerkenraden en kerkleden die door een besluit van een kerkelijke vergadering in hun geweten bezwaard waren. Men moest wel zijn bezwaren indienen langs de kerkelijke weg, maar men mocht niet gedwongen worden om het besluit in kwestie zo lang als wettig en bindend te erkennen. De kwestie spitste zich toe, toen de synode begin oktober 1942 een niet-officiële *Toelichting* van 32 bladzijden op de leeruitspraken liet verschijnen. Daarin werd het verbond vooral vanuit de verkiezing belicht. Niet elke dopeling ontving ook de volle verbondsbelofte, zoals Van Dijk cum suo zo graag predikten. Bovendien was de helft van de brochure aan het zelfonderzoek gewijd, dat als wettig en noodzakelijk moest worden erkend. Men voelde zich binnen de Reformatorische Beweging in zijn geweten bezwaard over deze uitleg van de leeruitspraken van 1942.

Verscherping van de conflicten

De spanningen liepen nu snel op. De synode verklaarde dat zij de Toelichting zakelijk voor haar rekening nam. Tevens sprak

zij uit dat elke classis van elke kandidaat instemming moest vragen met de leeruitspraken van Sneek/Utrecht 1942 en daarmee van de Toelichting. Daarmee deed de zogenaamde kandidatenbinding zijn intrede. Ook maakte het moderamen via de pers bekend, dat alle ambtsdragers geacht werden in te stemmen met de leeruitspraken. Als zij dat niet deden waren zij verplicht om hun bezwaren in de kerkelijke weg kenbaar te maken. De nieuwe synode die op 22 juni 1943 te Utrecht bijeen kwam ontving niet minder dan tien bezwaarschriften. Daarin werd gevraagd om revisie van de leeruitspraken van 1942, zoals die gelezen werden in het licht van de Toelichting.

De revisiesynode van Utrecht ¹⁹⁴³⁻¹⁹⁴⁵, die geleid werd door dr. G.C. Berkouwer (1903-1996), hakte een aantal knopen door.

- De zelfcontinuering van de vorige synode werd met vijf stemmen tegen goedgekeurd met als motivering, dat een synode zichzelf mocht verlengen en nieuwe punten op de agenda plaatsen als het belang en het welzijn van de kerken dat nodig maakten.
- Het beroep van de bezwaarden op artikel 31 van de kerkorde werd afgewezen. Besluiten van een meerdere vergadering waren altijd bindend, behalve wanneer zo'n vergadering Gods Woord niet langer als maatstaf aanvaardde.
- De synode handhaafde de kandidatenbinding.
- De synode antwoordde de bezwaarschriften met een Prae-advies van 78 bladzijden. Daarin bleef de kerninhoud van de Toelichting recht overeind staan. Zo werd het Prae-advies ook een officiële uiteenzetting van de verbondsleer. In '1905' bleef er ruimte voor theologische uitwerking en discussie. Die ruimte werd nu volledig dichtgetimmerd.
- De synode sprak in december 1943 over een missive, die Schilder aan de synode had geschreven vanaf zijn nieuwe onderduikadres in Leiden. Hij pleitte voor een wapenstilstand. Het verschil in visie mocht geen reden zijn om kerkelijk uiteen te gaan. Ook wilde hij de kandidatenbinding opschorten tot rustiger tijden. Dreigend was de zinsnede uit de missive: 'Blijft de ondertekeningseisch gehand-

beklemtoonde de tweezijdigheid van de verbondsleer en sprak uit, dat in onze kerken niets mag worden geleerd, dat met de betrokken leeruitspraken niet ten volle in overeenstemming is. Ds. Van Dijk, de voornaamste woordvoerder van de bezwaarders ter synode was de enige tegenstemmer.

Door de afwijzing van de revisieverzoeken en de afwijzing van het voorstel van Schilder om een zekere verdraagzaamheid op te brengen, had de synode van 1943 alle beslissende stappen gezet. Het was nu buigen of barsten. Schilder zette de eerste stap. Hij zond op 14 januari 1944 een afschrift van zijn missive aan de synode aan alle kerkenraden. Daarbij liet hij hen weten, dat hij niet kon beloven in zijn onderwijs niet af te wijken van de leeruitspraken. De kerkenraden van Hardinxveld-Giessendam en Kampen deelden in januari aan de synode mee, dat zij de binding aan de leeruitspraken afwezen op grond van artikel 31 van de kerkorde.

Het een en ander leidde tot een spoedzitting van de synode op 1 februari 1944 toen de hongerwinter om zich heen greep. Men concludeerde dat Schilder schorsingswaardig was wegens scheurmaking. Beraad en besluitvorming mondden in de daarop volgende maanden onder meer uit in de schorsing van prof. S. Greijdanus wegens zijn verzet tegen de leeruitspraken en de afzetting van prof. K. Schilder wegens het ontbreken van blijken van toenadering en boetvaardigheid. Ook besloot de synode van Utrecht om op basis van het nieuwe kerkrecht de gehele kerkenraad van Kampen af te zetten. Vervolgens werden 36 predikanten, 225 ouderlingen en 65 diakenen geschorst. De hiërarchie bezegelde haar heerschappij, naar het scherpe woord van G. Janssen, de eerste geschiedschrijver van de Vrijmaking, met het vergieten van ambtelijk bloed.

De Vrijmaking

De besluiten van de synode leidden tot het ontstaan van een brede landelijke beweging, die uitmondde in de grote Vrijmakingsvergadering in de Lutherse Kerk in Den Haag op 11 augustus 1944. In Den Haag werden allen verwacht die zich

duidelijk tegen de synodale besluiten keerden. De besluitelozen konden de kerk bij het begin van de vergadering alsnog verlaten. Tijdens de vergadering werd door dr. Schilder de Acte van Vrijmaking of Wederkeer voorgelezen, die in een kleine kring was voorbereid en door Schilder was geredigeerd. De naam Wederkeer herinnert aan de Afscheiding van 1834. De eerste zinnen van het geladen stuk stemmen bijna woordelijk overeen met dat historische document. De naam Vrijmaking geeft de aansluiting weer bij de Doleantie, die het hiërarchische juk van de kerkbesturen in de Nederlandse Hervormde Kerk afwierp.

Allereerst sprak men zich uit dat men de hiërarchische heerschappij, die de consciëntie wil binden en dwingen, afwierp. Vervolgens gaf de Acte aan, dat men zich niet gebonden achtte aan de uitspraak van 1905 en 1942, dat het zaad des verbonds krachtens de belofte van God moet worden gehouden voor wedergeboren en in Christus geheiligd. Tenslotte volgde een verankering van de daad van de Vrijmaking in het Woord en de belijdenis. Expliciet sprak men daarbij uit: Art. 31 houdt in, dat de grens van het voor vast en bondig houden van kerkelijke besluiten ligt bij strijdigheid met Gods Woord of de kerkorde.

De Acte was bedoeld als landelijk manifest en als instrument voor plaatselijk gebruik. De ondertekenaars deden tenslotte een appèl op de plaatselijke kerkenraad en hun medegelovigen om door het afwerpen van 'het synodaal en schools-leerstellige juk' de plaatselijke eenheid van de kerk te redden. Zij smeekten krachtens het ambt aller gelovigen de kerkenraad 'dat hij door afwerping van gezegd juk het ons mogelijk make, onder Zijn opzicht ons te blijven stellen met elkander de herstelde volle gemeenschap van Woord en sacramenten te oefenen in de vreeze Gods.²

De Vrijmaking vond weerklank in het hele land, maar in het bijzonder in Groningen. In augustus 1945 waren er al 130 gereformeerd-vrijgemaakte kerken. In 1946 was het zieleaantal 77.000. Men bleef zich noemen 'De Gereformeerde Kerken in Nederland, waaraan om verwarring te voorkomen kon worden toegevoegd 'onderhoudende art. 31 KO: Dat leidde in de praktijk tot het wat sektarisch klinkende 'artikel eenen-

dertigers: In 1958 liet men deze toevoeging dan ook vallen. Vandaag de dag spreken we over de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). Ze tellen 273 gemeenten en 127.000 leden en doopleden.

De breuk van 1953 in de Gereformeerde Gemeenten

Enkele jaren na de Vrijmaking tekenden zich in de Gereformeerde Gemeenten breuklijnen af rondom het thema `Verbond, belofte en aanbidding van het Evangelie. De kerkgeschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten na 1948 moet eigenlijk nog geschreven worden. Wij schetsen slechts een enkele lijn, die het zeer voorlopige en onvolledige karakter van onze benadering onderstreept.

Na het overlijden van ds. G.H. Kersten in 1948 ontstond er in deze gemeenten een toenemende onzekerheid bij gebrek aan goede leiding. Dr. C. Steenblok (1894-1966) was in 1943 overgekomen uit de Gereformeerde Kerken in Nederland. Hij werd reeds na een half jaar tot hulpdocent aan de Theologische School benoemd. Daarmede werden alle andere predikanten, die geen van allen een wetenschappelijke vorming hadden ontvangen, gepasseerd. Steenblok had ongetwijfeld zijn verdiensten. Hij was een kenner van de oude gereformeerde theologie. Hij kon eenvoudig en stichtend preken. Zijn niet zo gemakkelijke persoonlijkheid kenmerkte zich met name door een gebrek aan invoelingsvermogen. Hij onderkende niet dat zijn afwijkende visie op de algemene genade een bron van onrust zou worden. In 1948 volgde hij ds. Kersten op als docent aan de Theologische School en als hoofdredacteur van *De Saambinder*. Hij bleek niet in staat om in het kerkelijke leven het samenbindende vermogen te ontwikkelen, dat tot het charisma van zijn voorganger had behoord.

Op de synode van 11 januari 1950, geleid door ds. D.L. Aangeenbrug, die in 1942 was overgekomen uit de Christelijke Gereformeerde Kerk, werd een bezwaar behandeld van de Particuliere Synode West tegen een boek van ds. R. Kok, predikant te Veenendaal, dat hij in 1949 had gepubliceerd onder de titel *Het aanbod van Gods genade*. Men maakte onder meer

bezwaar tegen de vereenzelviging van de aanbidding van de genade en de belofte der zaligheid aan allen, die door ds. Kok in dat boek zou worden voorgestaan. In de Gereformeerde Gemeenten ging men uit van de overtuiging, dat de beloften van het genadeverbond alleen aan de uitverkorenen zijn vermaakt, terwijl de aanbidding van het Evangelie komt tot allen die het Woord horen.

Sinds 1944 waren er problemen rond de figuur van ds. R. Kok, een zeer gewaardeerd prediker en pastor. Kok was ook een man met een onverzettelijk karakter. Hij stak niet onder stoelen of banken dat hij enkele theologische inzichten van dr. Steenblok niet deelde. De Veenendaalse predikant kreeg in de middag van de eerste synodedag de gelegenheid om zijn standpunt te verdedigen en zich nader te verklaren. Bij het begin van de tweede synodedag verklaarde hij echter nadrukkelijk dat de beloften gelijk staan met de aanbidding van het Evangelie. Deze gedachte had hij echter in 1948 op de classis Barneveld reeds in het openbaar teruggenomen. Dat moet in de synode zwaar hebben gewogen. Daarop besloot de synode met algemene stemmen om hem voor de tijd van een halfjaar te schorsen. Diezelfde avond maakte de kerkenraad van Veenendaal zich met Ds. Kok en de gemeente los van het kerkverband.

De gevolgde procedure was echter heel gebrekkig en aanvechtbaar. De synode zelf was op een geforceerde wijze vervroegd. Dr. Steenblok had namens het curatorium van de Theologische School in *De Saambinder* de kerkelijke organen tot deze vervroeging opgeroepen. Het curatorium miste elke bevoegdheid daartoe! Er was geen rapport dat de afgevaardigden als uitgangspunt konden gebruiken bij hun beraad. In de *Handelingen* van de synode gaf men als grond voor de schorsing slechts aan: de vereenzelviging van de beloften met het aanbod van genade. Een nadere fundering van deze uitspraak in Schrift en belijdenis ontbrak. Deze behandeling van een predikant, die vijfendertig jaar met grote trouw en toewijding de gemeenten had gediend, moet bij een aantal synode- en gemeenteleden sterke gevoelens van onbehagen hebben nagelaten.

Op de voortgezette synode van 13 april 1950 diende de jonge ds. A. Vergunst (1926-1981), predikant te Zeist, een aanklacht in tegen dr. C. Steenblok `omtrent diens wijze van doceren, waarin hij, onder voorhouden dat de geschriften van de Erskines en Boston met een remonstrantse draad doortrokken zijn, voorstelt, dat er alleen een aanbod van genade is aan bewuste zondaren en niet aan allen die onder het Woord leven, also loochenende het welmenende aanbod der genade:³ De aanklacht van de Zeister predikant, die zich als student reeds bij het curatorium over Steenblok had beklaagd, sloeg in als een bom. Hoewel de kwestie door samenspreking werd opgelost, werden de ogen van velen door dit voorval geopend voor een zekere beperktheid van Steenblok.

Toenemende polarisatie

De tegenstellingen verscherpten zich nu in snel tempo. Steenblok had ter synode het hoofdredacteurschap van *De Saambinder* neergelegd om zakelijke redenen. In de maanden die volgden, bouwde hij echter de *Kerkbode*, het orgaan van de Gereformeerde Gemeente te Gouda uit tot een alternatief landelijk kerkblad. Toen de synodale commissie voor *De Saambinder* bezwaar aantekende bij de kerkenraad van Gouda, liet men de brief onbeantwoord.

Ouderling H. Bas te Alblasserdam en dr. Steenblok begonnen met het houden van landelijke ouderlingenconferenties. Deze conferenties kenden zichzelf het mandaat toe om een brochurereeks uit te geven. In de uitgaven klonk duidelijk de visie van Steenblok door, die de aanbieder van de genade in de nodiging van het evangelie aan alle hoorders afzwakt of ontkent.

In zijn artikelen in de *Kerkbode* bezigde Steenblok uitdrukkingen, die ds. A. Verhagen te Kampen tot de conclusie brachten, dat er volgens de Goudse prediker geen welmenend aanbod van genade zou bestaan. Dit leidde ertoe, dat ds. Verhagen na een uitvoerige correspondentie een bezwaarschrift indiende bij de classis Rotterdam. Die classis verwees de zaak naar de kerkenraad van ds. Steenblok. Zo kwam Verhagen, die slechts een gebrekkige schoolopleiding had ont-

vangen en geen theologische vorming genoot, op 18 januari 1952 naar Gouda voor een uitvoerige samenspreking met dr. Steenblok, die later in extenso werd gepubliceerd. Beide partijen vonden elkaar uiteindelijk op 6 januari 1953 in de formule: 'De uitwendige roeping komt welmenend tot alle hoorders van het Evangelie, met de eis van geloof en bekering. Vóór de wedergeboorte, dat is vóór de inwendige roeping, is er generlei inwendige zaligmakende gemoedsgesteldheid.'⁴

Inmiddels bleek het docentschap van dr. Steenblok op de Theologische School bij de studenten op problemen te stuiten. Het lukte hem vaak niet om aansluiting te vinden bij het niveau van de studenten, die toen meestal niet meer onderwijs hadden ontvangen dan de lagere school. Het zwakke functioneren van de docent bleef in de kring der gemeenten niet geheel onbekend.

Door al deze ontwikkelingen nam het verzet tegen ds. Steenblok geleidelijk aan toe. Tekenend was het feit, dat de Particuliere Synode hem niet meer koos als afgevaardigde naar de Generale Synode van 1953. Er werden bovendien aanzienlijk minder sympathisanten van dr. Steenblok en de zijnen afgevaardigd. Het was voor ingewijden duidelijk, dat vele gemeenten de Goudse predikant anders waardeerden dan voorheen het geval was. Toen volgden de trieste zomermaanden van 1953.

De breuk ter synode

Op de Generale Synode van 1953, geleid door ds. A. Verhagen (1887-1959), kwamen de aanwezige spanningen tot uitbarsting. Bij de bespreking van het rapport van het Curatorium stelde een van de predikanten het onderwijs van dr. Steenblok op de Theologische School aan de orde. Dat was als zodanig geoorloofd. Hij deed dat volgens de Goudse predikant echter op een aanstootgevende en grievende wijze, die nogal wat emotionele reacties uitlokte. Hoewel er scherpe kritiek op de docent werd geuit, onthield de preses hem elke mogelijkheid om iets te zeggen.

Er was sprake van een `brede en verwarde bespreking'. Men deed het voorstel om dr. Steenblok te ontheffen van zijn

functie, hoewel dit punt als zodanig niet was geagendeerd. Daarop volgde een ernstige beleidsfout. Men verdaagde de vergadering niet voor een periode om de gemoederen tot rust te laten komen. Men stelde evenmin een commissie van onderzoek in, die op een vervolgsynode met een weloverwogen oordeel zou kunnen komen. Uiteindelijk werd in een besloten zitting een beslissing over het docentschap van dr. Steenblok geforceerd. Vlak voor de stemming stonden de predikanten D.L. Aangeenbrug, M. van de Ketterij en F. Mallan, alsmede de ouderlingen D. Hage en H. Bas op om onder luid protest de zaal te verlaten. Dr. Steenblok, die geen afgevaardigde was, moet als eerste zijn opgestaan. De synode besloot met meerderheid van stemmen dat dr. Steenblok geen docent meer zou zijn. Nadrukkelijk sprak men na een schorsing van de vergadering uit dat het besluit niet was genomen vanwege onrechtzinnigheid, maar vanwege diens eenzijdigheid in het geven van het onderwijs. De synode verzond de volgende dag telegrammen aan de vertrokken broeders met het verzoek om terug te keren als afgevaardigden onder erkenning van hun onjuiste optreden. Daarop werd negatief gereageerd. Een ontmoeting op maandag 8 juni te Terneuzen van het moderamen en de vertrokken broeders leverde geen resultaat op.

Op 7 juli 1953 kwamen de uitgetreden broeders te Alblas-serdam bijeen. Circa honderdtwintig personen uit 37 gemeenten of delen daarvan waren aanwezig. De breuk werd zichtbaar. De vergadering stelde de inhoud vast van een uitvoerig schrijven aan de generale synode. In het gedrukte en in een blauwgrijze omslag gestoken stuk werd benadrukt dat achter de ontheffing van dr. Steenblok van zijn docentschap een diepe controversale schuilging, die bestond in een ernstig leergeschild. Het welmenend aanbod van genade dat tot alle hoorders komt, zou een onbijbels gevoel zijn. In een dergelijke prediking zou bewust en onbewust gestalte worden gegeven aan een compromis om aan de 'scherpte der predestinatieleer te ontkomen'. Men nodigde de synode uit om over dit punt een gesprek aan te gaan en daarbij ook de vraag te betrekken hoe liefde en vrede door recht zouden kunnen worden hersteld.

Het eerste en laatste gesprek met een commissie van de synode over dit schrijven vond plaats op 20 juli 1953. De synode sprak op 27 juli 1953 uit dat men de genomen besluiten wilde handhaven en dat een terugkeer alleen mogelijk was in de weg van recht. Opnieuw was de scheuring van een deel van Gods kerk een triest feit.

In 1966 vond een samenspreking plaats, waarbij de vertegenwoordigers van de Gereformeerde Gemeenten erkenden en betreunden dat er door de Generale Synode van 1953 ernstige kerkrechtelijke fouten waren gemaakt. De daardoor geopende mogelijkheid tot gesprek en toenadering liep echter op niets uit. Ruim 35 jaar later— in 2002 en 2003—vonden er nieuwe besprekingen plaats, die een aanzienlijk beter verloop hadden. De synode van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland noemde de gesprekken verhelderend, maar was van mening, dat het leergeschild over '1953' nog niet was opgelost. Men besloot een afwachtende houding in te nemen en het voornamelijk bij de gevoerde gesprekken te laten. De Gereformeerde Gemeenten spraken uit te streven naar voortzetting van het gesprek.

Jarenlang bleef er onduidelijkheid over de naam van beide kerkverbanden. De synodale gemeenten zouden zich in 1998 officieel 'Gereformeerde Gemeenten' noemen. De uitgetreden gemeenten voerden sedert 1953 de naam 'Gereformeerde Gemeenten in Nederland'. Ze tellen vandaag de dag 52 gemeenten met 21.000 leden.

De breuk van 1967-1969 in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)

Ook in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) ontstond aan het einde van de jaren zestig een breuk. Omstreeks 1948 was daar een zekere consolidatie opgetreden. Toen kwam 'de voortgaande of doorgaande reformatie' in het centrum van de belangstelling te staan. Veel gereformeerd-vrijgemaakten kregen te maken met het zogenaamde ethische conflict. In de Gereformeerde Kerken in Nederland werden zij als scheurmakers gezien die de tafel des Heeren onwaardig waren. Dat

maakte het voor hen uiterst moeilijk om hun krachten te blijven geven aan christelijke organisaties zoals de ARP en de NCRV, waarin leden van dezelfde Gereformeerde Kerken de sleutelposities innamen. Als men elkaar niet aan dezelfde avondmaalstafel kan ontmoeten, kan men dat ook niet doen aan dezelfde vergadertafel. De problematiek leidde tot het accentueren van de 'voortgaande of doorgaande' reformatie. De reformatie van de kerk, zoals die in de Vrijmaking gestalte had gekregen, moest worden doorgevoerd in alle sectoren van het georganiseerde christelijke leven. In 1948 werd reeds het Gereformeerd Politiek Verbond opgericht. De stichting van gereformeerde scholen volgde. Een woud van andere zogenaamde G-organisaties ontstond, zoals het Gereformeerd Maatschappelijk Verbond. Kortom, er ontstond een gereformeerd-vrijgemaakte minizuil, die vaak gedragen werd door de gedachte dat de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) de enige zuivere openbaring vormden van de kerk van Christus in Nederland.

Onenigheid over toenadering tot de Gereformeerde Kerken in Nederland

De Gereformeerde Kerken in Nederland namen in de jaren vijftig en zestig een aantal stappen om de breuk met de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) te overbruggen. Heel ver gaand was het besluit van 1969, waarbij alle leerruitspraken ter zijde werden gesteld. Ten aanzien van verbond en doop zou men zich alleen houden aan de Drie Formulieren. Het gevolg van deze ontwikkeling was dat een aantal vrijgemaakte predikanten en gemeenteleden de stap zetten tot hereniging. Maar de gereformeerd-vrijgemaakte synode van Assen 1961 sprak uit, dat daarmee de twistzaak met de synodaal Gereformeerde Kerken niet was weggenomen. In 1964 verscheen een getuigenis, ondertekend door 650 leden, onder wie veel predikanten, die aangaven dat zij de synodale kerken erkenden als een brokstuk van de ware kerk. Profdr. C. Trimp typeerde het stuk met de woorden: 'op de glijbaan van het relativisme. Men maakte immers met een dergelijke erkenning de eigen vrijmaking tot een sektarische daad. Er ont-

stond een crisisachtige sfeer met toenemende onenigheid en een steeds sterkere onderlinge vervreemding.

De aanval op de officiële beleidslijn van de kerken vond plaats in de bladen *Contact* en *Opbouw*. In het eerste blad behoorde de Groningse predikant A. van der Ziel tot de toonaangevende woordvoerders. In de redactie van het tweede blad hadden de hoogleraren H.J. Jager en C. Veenhof zitting. Ds. Van der Ziel werd door zijn kerkenraad geschorst, omdat hij tegen een kerkenraadsbesluit in toch het gesprek was aangegaan met vertegenwoordigers van de Gereformeerde Kerken. Hij stichtte na zijn schorsing een eigen gemeente, die in 'Het Tehuis' samen kwam.

Open Brief

De zweer van de onenigheid in de vrijgemaakte kerken, die al lang op barsten stond, brak open door de verschijning van de *Open Brief* op 31 oktober 1966, ondertekend door 25 leden van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). Onder hen bevonden zich negentien predikanten. De *Open Brief* benadrukte drie punten:

- Er moest een eind komen aan het conflict met de Gereformeerde Kerken (synodaal). Dat was mogelijk als er enige liefde, lankmoedigheid en ontferming is.
- Men vroeg zich af of het historisch fundament van de

Gereformeerde Kerken wel samenviel met het fundament van de heilige, algemene christelijke kerk. Volgens ds. B.J.F. Schoep was de ware oecumene daar, waar men als gronddogma aanvaardde: 'Jezus is Heer'

- Men keerde zich vooral tegen het zogenaamde vrijmakingsgeloof. Daarmee bedoelde men het plegen van afgoderij met de Vrijmaking. Dat werd gezien als een bijzonder werk van God. De bedding van het werk van Christus liep via de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). Buiten deze ware kerk was er slechts besmet gebied. 'Hoe licht wordt de vrijmaking tot het enige religieuze uitgangspunt voor alle Christelijk handelen, zoals blijken kan uit een stelling als deze: "Wil de zaak van Jezus Christus nog een toekomst hebben in ons land, dan zullen degenen die bij deze zaak

betrokken zijn, elkander vóór alles hebben te vinden in de benoeming en waardering van dat wat in 1944 in Nederland is geschied binnen de Gereformeerde Kerken" (...) Men wordt zo geplaatst voor een keuze in de antithese tussen geloof en ideologie en komt gemakkelijk aan de verkeerde kant terecht. Kerkgrenzen worden in verblind tot partijgrenzen. De gemeenschap der gelovigen wordt herleid — in onwetendheid — tot gelijkgezindheid van partijgangers. De kerkelijke tucht verwordt tot zuivering van de partijgelederen.'S

De *Open Brief*, opgesteld door ds. Schoep, deed alsof er zich in de Gereformeerde Kerken geen ontwikkelingen in de richting van de moderne theologie voordeden. Men stelde de kloof— aldus J. Douma — tussen beide kerken voor als een smalle greppel, die zich gemakkelijk liet overbruggen. Er ontstonden grote spanningen, toen hoogleraren en predikanten voorgingen in de 'Tehuis-gemeente, die uiteraard niet tot het kerkverband behoorden. De Theologische Hogeschool te Kampen werd lamgelegd door de tegenstellingen tussen de hoogleraren en de lectoren onderling. De synode van Amersfoort-West van 1967 oordeelde dat de *Open Brief* de gereformeerde confessie discutabel stelde. Daarom weigerde de synode om ds. Schoep als afgevaardigde te ontvangen. De hoogleraren H.J. Jager en C. Veenhof raakten buiten het verband van de kerken. Veel besluiten van meerdere vergaderingen werden door plaatselijke gemeenten verworpen zonder dat men via de kerkelijke weg bezwaren indiende.

De Nederlands Gereformeerde Kerken

De synode van Hoogeveen 1969-1970 greep in. Zij nam het besluit om de geloofsbrieven te weigeren van afgevaardigden uit de gescheurde particuliere synode van Noord-Holland, omdat deze allerlei wettige synodebesluiten saboteerden. In het gehele land werden door kerkelijke vergaderingen op grond van het 'oude' kerkrecht gemeenten en personen buiten het verband geplaatst. Er ontstond

een uittocht van dertigduizend kerkleden, die zich verenigden in de Nederlands Gereformeerde Kerken. Zij handhaven de Drie Formulieren van Enigheid onder afwijzing van 'tirannieke eenheidsdwang'. Van de Dordtse Kerkorde wil men niets weten en daarom volstaat men met het 'Akkoord van Kerkelijk samenleven' (1982). Begin 2005 sprak men uit, dat de openstelling van het ambt van ouderling en predikant voor vrouwen bijbels verantwoord is. Men wil bijbelgetrouw zijn, maar staat kennelijk open voor moderne schriftkritische gedachten.

Van gereformeerd-urijgemaakt naar confessioneel-gereformeerd

Inmiddels heeft zich in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) sinds het midden van de jaren negentig een fundamenteel heroriëntatieproces voltrokken. De gereformeerd-vrijgemaakte zuil begon af te brokkelen. J. Douma noemt drie factoren die daaraan hebben bijgedragen. De eerste factor was *de grote bijval van buitenaf*, met name wat het optreden van het GPV betreft. Buitenstaanders wilden graag als volwaardig lid deelnemen aan het werk van deze partij, maar dat was niet mogelijk, zolang het gereformeerd (vrijgemaakt) zijn werkelijk als het enige criterium gold voor de toelating als lid. De tweede factor die de vrijgemaakt-gereformeerde zuil aantastte was het *getalscriterium*. Na verloop van tijd bleek ook op het gebied van de gezondheidszorg en andere terreinen dat samenwerking met anderen onontkoombaar was, gelet op de eisen die de overheid stelt aan het aantal patiënten et cetera. Dat bracht de gereformeerden ertoe om samenwerking te zoeken met de Gereformeerde Gemeenten. Dat samenwerkingsverband werd later uitgebreid met vertegenwoordigers van andere gereformeerde denominaties. De derde factor is de *kwaliteit* van het gebodene. De vraag naar de prijs-kwaliteitverhouding gaat niet aan de gereformeerd-vrijgemaakten voorbij. Daarom is de Gereformeerde Reisvereniging, die vijfentwintig jaar geleden nog bloeide, in haar oorspronkelijke vorm reeds verdwenen. Als vandaag de dag de eigen reisvereniging minder te bieden heeft dan de

algemeen christelijke, valt de keuze toch op die laatste organisatie.

Maar daarmee is nog niet alles gezegd. De absolute trekken die het gereformeerd-vrijgemaakte denken voorheen kenmerkte, zijn snel aan het verdwijnen. De gedachte dat het Koninkrijk van God zich in Nederland alleen zou baanbreken in de weg van de vrijmaking heeft men als onjuist erkend. De positie die men inneemt is steeds meer verschoven van gereformeerd-vrijgemaakt naar confessioneel-gereformeerd. Men is op zoek naar een nieuwe identiteit, die ruimte biedt aan een grotere pluraliteit dan men vroeger kende. Er is sprake van een paradigmaverschuiving of een verandering in zekerheden. Er is veel op drift. Er is sprake van een duidelijke toenadering tot de Christelijke Gereformeerde Kerken, waarbij men streeft naar een federatie van beide kerkenverbanden, geleid door een stuurgroep waarin uit elke kerk vijf personen zitting hebben. Er waait verder een stevige evangelische wind, die gepaard gaat met een roep om meer beleving in de prediking. Tot nu toe krijgt die behoefte helaas in het algemeen geen gestalte in bevindelijk-gereformeerde zin al pleitte een man als J. Douma ervoor om ook contact te zoeken met Gereformeerde Gemeenten. Hoe breed zal de pluraliteit van deze Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) nieuwe stijl zijn? Eindigt de huidige ontwikkeling straks in een gereformeerd-oecumenisch kerkmodel, waarin men de confessie handhaaft en vrijheid in de liturgie voorstaat?

Waardering

1. *Het gelijk uan de Gereformeerde Kerken in Nederland.*

Het vasthoudende optreden van de synode moet worden verklaard uit de vrees van velen voor het massieve verbondsdnken van de bezwaarden, dat geheel losgemaakt was van de genadige verkiezing. Men zag terecht het verdwijnen van de notie van het zelfonderzoek uit prediking en theologie als een onhoudbare versmalling van de bijbelse leer. Daar kwam

bij, dat de synode wel een zekere ruimte liet voor beide standpunten, maar dat de bezwaarden hun verbondstheologie als het enig mogelijke gereformeerde standpunt bleven presenteren.

2. *Het kerkrechtelijke gelijk uan de bezwaarden.*

Naarmate de zaken zich toespitsten werd de kerkrechtelijke kwestie steeds belangrijker. Het bezwaar tegen de machtsaspiraties van de synode, die zichzelf verlengde en allerlei bevoegdheden toeschreef, moet in het licht van de structuur van de Dordtse Kerkorde als juist worden gewaardeerd. De Dordtse Kerkorde geeft nergens aan, dat een synode wat het tuchtrecht betreft de bevoegdheid heeft om met passeren van classis en kerkenraad zelfstandig in te grijpen in de plaatselijke gemeente. Het nieuwe kerkrecht betekende een duidelijke stap in de richting van het hervormde kerkrecht, dat zich kenmerkte door een centralistische inslag.

3. *De noodzaak uan heroriëntatie.*

De breuken in de kerken van het gereformeerde belijden in de twintigste eeuw zijn uitermate beschamend voor ons allen. Ze hebben immers geen betrekking op een botsing met een vrijzinnig denken, zoals dat bij Afscheiding en Doleantie het geval was. Ze betreffen verschillen in leer en beleving bij hen die de confessie zonder voorbehoud onderschrijven ten aanzien van kerk, verbond, verkiezing, belofte en nodiging van het Evangelie. Die ernstige situatie maakt duidelijk, dat wij vandaag niet gereed zijn met een verklaring, waarin wij Schrift en belijdenis onvoorwaardelijk onderschrijven. Er zal ook een daarop gefundeerd gesprek moeten zijn over de toe-eigening van het heil, over de eenheid in geloofsbeleving. Wat hebben wij het waaien van de Heilige Geest daarvoor nodig. Zonder geestelijke herkenning is er geen bereidheid om de muren van Sion te herstellen. Een grondige heroriëntatie op de breedte van de gereformeerde traditie, verwoord door mensen als Johannes Calvijn, John Owen en Wilhelmus à Brakel kan bijdragen aan het overwinnen van de verschillen.

4. Het kerkelijke gesprek.

Aan de drie beschreven conflicten ging in elk kerkverband een periode van min of meer heftige polemiek vooraf. Dat leidde in alle gevallen tot een ernstige verstoring van de persoonlijke verhoudingen. Polemieken kan noodzakelijk zijn om de waarheid te bevestigen, maar levert in het algemeen slechts zelden winst op. Daarom is de toegenomen bereidheid tot het kerkelijke gesprek, die zich vandaag de dag binnen de gereformeerde gezindte aftekent, een belangrijke positieve ontwikkeling. Van het grootste belang daarbij is dat Gods kinderen elkaar over de kerkmuren heen zoeken en herkennen, zodat er ook plaatselijk sprake is van een toenadering tot elkaar.

Noten

1. Praamsma, *Het dwaze Gods. Geschiedenis der Gereformeerde Kerken sinds het begin der 19de eeuw*, Wageningen, 1950, blz. 330-331. Praamsma biedt de volledige tekst van de Verklaring, die werd aanvaard bij de Pacificatie van Utrecht.
2. *Acte van Vrijmaking of Wederkeer*. In: D. Deddens en M. te Velde, *Vrijmaking-Wederkeer. Vijftig jaar Vrijmaking in beeld gebracht 1944-1994*, Barmveld, 1994, blz. 340. Deze studie biedt de volledige tekst van De Acte van Vrijmaking, die zich kenmerkt door een nogal gecompliceerde zinsbouw. Voor een toelichting zie men de bijdrage van J. Kamphuis in dit boek, *De Acte van 11 augustus 1944: manifest van de Vrijmaking*, blz. 93-107.
3. *Handelingen van de Generale Synode der Gereformeerde Gemeenten in Nederland, gehouden te Utrecht op 11 en 12 Januari 1950 en voortgezet op 13 April 1950 en 29 Juni 1950*, blz. 14.
4. Zie de notulen van de Classis Kampen van de Gereformeerde Gemeenten van 6 januari 1953, Artikel 3. In: C. Steenblok, *Om de oude waarheid of het leergeschied aangetoond bevattende de bewijsstukken van het leergeschied en tevens de verdediging van de rechtzinnige leer*, Enkhuizen, z.j.2, blz. 75-76.
5. G. van den Brink, H.J. van der Kwast, *Een kerk ging stuk*. Amsterdam, 1992, blz. 236. In dit boek is de volledige tekst van de 'Open brief aan de "Tehuis-Gemeente" in Groningen' opgenomen als bijlage I.

Het oecumenische denken, Samen op Weg en de breuk van 2004

Het oecumenisch denken

IN DUITSLAND was op 30 januari 1933 Adolf Hitler aan de macht gekomen. Hij richtte zich met een beroep op schepping en voorzienigheid op de ideologische verering van bloed en bodem, ras en volk. De spits van zijn beleid zou zich richten op de discriminatie en vernietiging van de Joden. Bij de uitvoering van zijn beleid kreeg hij de steun van de zogenaamde Duitse christenen, die het zuiver en gezond houden van het ras als een gebod van God proclameerden. Anderen noemden dat met Karl Barth (1886-1968), de bekende Zwitserse theoloog, terecht zonde tegen God. De Duitse kerkstrijd begon. Een vrije, gereformeerde synode kwam in 1934 tot de opstelling van een nieuw belijdenisgeschrift: *de Barmer Thesen*. Daarin werd de Bijbel als de enige aanspraak van Christus op ons hele leven beklemtoond en het Führer-principe in de kerk afgewezen, evenals de ideologie van ras, bloed en bodem.

Die ontwikkelingen maakten veel hervormden in Nederland duidelijk dat de strijd voorde belijdenis een ernstige zaak was en dat actueel belijden nodig kon zijn. Er vond een herwaardering van het belijden plaats, dat de oude richtingenstrijd in de Nederlandse Hervormde Kerk doorbrak. Met een nieuw elan beklemtoonde men dat het niet gaat om een herhaling van de oude belijdenisgeschriften, maar om het in een nieuwe situatie op een nieuwe manier opkomen voor de oude waarheid.

Op weg naar een belijdende kerk

Na de capitulatie van Nederland voor de Duitse invallers werd de Nederlandse Hervormde Kerk tot een nationale bron van inspiratie. Dit was onder meer te danken aan de krachtige leiding van K.H.E. Gravemeijer (1883-1970), een kohlbrugiaan en aanhanger van Hoedemaker, die op 1 april 1940 met één stem meerderheid secretaris van de Nederlandse Hervormde Kerk was geworden. De synode begon geschriften te publiceren met een belijdend karakter, waarin werd uitgesproken, dat er een onverzoenlijke tegenstelling is tussen het nationaal-socialisme en de christelijke kerk. Op de achtergrond stond de zeer invloedrijke figuur van K.H. Miskotte (1894-1976), een overtuigde barthiaan en de geestelijke vader van deze publicaties. De synode was niet langer het landelijke lichaam, dat volgens de Reglementenbundel van 1816 alleen maar een besturende taak had. Een theoloog als O. Noordmans (1871-1956) zette zich in om de richtingen te verbinden op basis van de leer van de drie ambten van Christus verwoord in de Catechismus. De richtingenstrijd verloor onder de druk van de bezetting haar betekenis. Dit nieuwe klimaat maakte het mogelijk om midden in de oorlog te beginnen aan de voorbereiding aan een nieuwe kerkorde, die resulteerde in de Werkorde van 1944 en zou uitmonden in een nieuwe kerkorde die in december van 1950 werd aangenomen en op 1 mei 1951 in werking trad.

De Kerkorde van 1951

De brede en bewogen discussie ter synode spitste zich toe op de formulering in artikel X van de nieuwe kerkorde: 'In dankbare gehoorzaamheid aan de heilige Schrift als de bron der prediking en enige regel des geloofs doet de gehele kerk, ook in haar ambtelijke vergaderingen, in gemeenschap met de belijdenis der vaderen en in het besef van haarverantwoordelijkheid voor het heden, zich strekkende naar de toekomst van Jezus Christus, belijdenis van de zelfopenbaring van de Drie-eenige God.'¹

Een aantal min of meer vrijzinnige afgevaardigden vond deze binding te strak. Classes met een meer behoudend ka-

rakter vonden de formulering te vrijblijvend en pleitten voor een binding aan de belijdenis, in gemeenschap en overeenstemming met de belijdenis der vaderen. Dat was ook het bezwaar van de Gereformeerde Bond, die onder meer ook kritiek had op de aantasting van de rechten van de plaatselijke gemeente. Die werd immers gezien als een 'samenstellend deel van de algemene kerk. De synode aanvaardde de nieuwe kerkorde met 76 tegen 14 stemmen. De tegenstemmers behoorden allen tot de hervormd-gereformeerden. Het was duidelijk dat de nieuwe kerkorde vooral gedragen werd door de zogenaamde midden orthodoxie, die de meerderheid vormde van de Nederlandse Hervormde Kerk. Met deze beslissing begon een nieuwe periode. De Reglementenbundel uit 1816 met zijn centralisme en zijn beperking tot alleen het bestuur van de kerk had afgedaan. Dat was zondermeer een grote stap vooruit. Er was weer sprake van geestelijke leiding en van herstel van het belijden. Men noemde zich de Christus-belijden-de volkskerk, belijdend in de gemeenschap met de belijdenis der vaderen en werend wat haar belijden weerspreekt.

De synode werd gevormd door de afgevaardigden van de 54 classes. Daarmee droeg de kerkorde een presbyteriaal-synodaal karakter met dien verstande, dat de plaatselijke gemeente mede gebonden en onderworpen is aan de landelijke kerk. De kerk zou blijven bewegen in de weg van het belijden. De kerkorde ging uit van een dynamisch belijden. Dat hield onder meer de overtuiging in, dat binnen de eenheid van de kerk het kerkelijke gesprek moest worden gevoerd tussen de verschillende modaliteiten of bestaanswijzen in de prediking. De hoop dat daarmee de richtingsverschillen van voorheen zouden worden tot accentverschillen, ging echter na 1951 niet in vervulling.

Spoedig bleek dat de dynamische binding aan het belijden een niet-gereformeerde koers mogelijk maakte. In 1958 werd de vrouw toegelaten tot het ambt van ouderling en diaken en in 1966 volgde de openstelling van het ambt van predikant voor de vrouw. In dat jaar aanvaardde de synode ook het rapport *Klare Wijn*, dat blijk gaf van grote aversie tegen de orthodoxe leer van de inspiratie van de Schrift. Er kwam officieel

ruimte voor het historisch-kritisch onderzoek van de Schrift, dat de betrouwbaarheid van de Bijbel tot in de fundamenteen aantast. In 1959 deed de vrijzinnige prof. P. Smits zijn schokkende uitspraak over de verzoening: 'Geef mijn portie maar aan Fikkie.' De synode besloot in 1960 wel dat men vast wilde houden aan de belijdenis van Jezus Christus als het Lam Gods, dat de zonde der wereld wegneemt, maar bleef de verzoening in barthiaanse trant algemeen stellen.

De oecumenische beweging

Het oecumenische en apostolaire karakter van de kerk kreeg in de Kerkorde van 1951 alle aandacht. We lezen daar immers: 'De kerk neemt deel aan de oecumenische arbeid in Nederland en de wereld.' De term oecumene is ontleend aan het Griekse woord *oikoumenè*, dat zo veel betekent als de hele bewoonde of beschaafde wereld. Het gaat om een vernieuwingsproces, dat op gang kwam in de loop van de negentiende eeuw, waarbij de grenzen tussen de kerken werden verlegd of doorbroken. Er zijn bepaalde verbindingslijnen met de Verlichting, die een antitraditionele en schriftkritische inslag had. Men wilde helaas maar al te vaak bij het zoeken naar gezamenlijke theologische wortels de kerkelijke gescheidenheid overwinnen door het belijden dynamisch op te vatten en het te herleiden tot het geloof in Christus.

In 1948 werd de eerste Assemblee van de Wereldraad van Kerken te Amsterdam gehouden. Ongeveer honderdvijftig kerken sloten zich aan: lutherse, anglicaanse, hervormde, oud-katholieke, oosterse en vrije kerken. Het ging om de vorming van een gemeenschap van kerken 'die onze Heer Jezus Christus als God en Heiland belijden, naar Titus 2:13. Deze basisformule was bijzonder ruim en kon ook door vrijzinnige gemeenschappen worden onderschreven. In 1961 werd daar overeenkomstig de wens van de protestanten aan toegevoegd 'overeenkomstig de Schriften: Ook werd de wens van Grieks-orthodoxe zijde gehonoreerd om toe te voegen 'tot eer van de ene God, Vader, Zoon en Heilige Geest. In een boodschap aan de kerken gaf de Wereldraad aan wat men als speerpunt zag: 'Wij moeten opnieuw Ieren om samen

vrijmoedig in Christus' naam te spreken tot de machthebbers en de gewone mensen, om terreur, wreedheid en raciale discriminatie te weerstaan, om aan de kant te staan van de paria, de gevangene en de refugié.² Helaas zou dit horizontale evangelie kenmerkend blijven voor de meeste Assemblees van de Wereldraad die na 1948 werden gehouden. Er werd een nieuw 'social gospel' ontwikkeld, een maatschappelijk evangelie in wereldwijde zin.

De toetreding van de Nederlandse Hervormde Kerk tot de Wereldraad in 1948 verklaart mede de oecumenische dimensie van de Kerkorde van 1951. Ze spreekt over de gemeenschap met andere kerken als voorbereiding op een mogelijke eenwording. In het begin van de jaren vijftig ontstond het gesprek met de Evangelisch-Lutherse Kerk. Dit leidde in 1956 tot een consensus, waarbij werd uitgesproken dat er verschilpunten bleven ten aanzien van de sacramenten, maar dat er voldoende treffende overeenkomsten waren voor een oecumenisch samenleven. Sedert 1957 ontvingen de lutherse predikanten de bevoegdheid om in alle diensten van de Nederlandse Hervormde Kerk voor te gaan, terwijl lutheranen toegang tot het Avondmaal ontvingen en het recht van gastlidmaatschap. Daarnaast werden gesprekken gevoerd met een drietal andere kerken.

De besprekingen met de Gereformeerde Kerken bleken de moeilijkste te zijn. In 1955 weigerden de Gereformeerde Kerken in Nederland nog om in te stemmen met het voorstel om afgevaardigden naar elkaars synoden te zenden. Er was sprake van anderhalve eeuw gescheiden ontwikkeling, een grote onderlinge afstand en een diep wantrouwen.

De ontwikkelingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland

Begin jaren zestig voltrok zich in de Gereformeerde Kerken een ingrijpende wending op theologisch gebied, die gestalte kreeg in een voorzichtige maar duidelijke aanvaarding van het historisch-kritische denken over de Schrift. De Kamper hoogleraar K. Dijk (1885-1968) schreef in die jaren vanuit een diepe verontrusting de bekende brochure *Koerswijziging in*

onze kerken. In 1966 inventariseerde G. Puchinger (1921-1999) de veranderingen in de nog altijd boeiende interviewbundel *Is de Gereformeerde Wereld veranderd?* De jongere generatie theologen was van mening, dat de eis van volledige overeenstemming over de gereformeerde belijdenis die men vroeger steeds aan de Nederlandse Hervormde Kerk had gesteld, in een andere tijd als de onze moeilijk kon worden volgehouden. Er voltrok zich in een vrij hoog tempo een ontwikkeling in de richting van het midden van de Nederlandse Hervormde Kerk, die het dynamische karakter van het belijden hoog in het vaandel had. Enkele feiten ter illustratie. De ambten werden in 1967 opengesteld voor de vrouw. In dat jaar sprak de synode ook uit dat Assen 1926' niet langer meer zou gelden als leeruitspraak. De visie van J.G. Geelkerken, die niet wilde weten van een letterlijk nemen van Genesis 2 en 3, werd daarmee aanvaard. De synode van Sneek 1969-1970 zette het licht op groen voor de toetreding tot de Wereldraad van Kerken. Slechts een klein aantal gereformeerden wees de nieuwe koers af. Onder hen was ds. W.C. van den Brink (1905-1976) te Nieuw-Loosdrecht, die rond 1970 uitsprak dat met de laatste synode de Gereformeerde Kerken in de bossen van Lunteren begraven waren.

Samenvattend kan worden gezegd, dat tijdens de jaren zeventig in theologisch opzicht steeds meer een toenadering zichtbaar werd tussen de Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerk in ons land. Zo is er sprake van een fundamentele overeenstemming ten aanzien van de dynamische binding aan de belijdenis. Reeds eerder— in 1962— had de Leidse hoogleraar H. Berkhof (1914-1995) aangegeven, dat de leidinggevende middengroepen in de Nederlandse Hervormde Kerk een sterke belangstelling hadden gekregen voor de ontwikkelingen in de Gereformeerde Kerken. In dezelfde mate waarin dat het geval was, werd de band tussen de Gereformeerde Kerken en de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk losser. De gereformeerden gingen een 'nieuwe koers. Ze waren, zo stelde men, van een zelfverzekerd en apologisch defensief in de ruimte gekomen.

Samen op weg

In dit klimaat van toenadering tussen de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerk, verscheen omstreeks Pinksteren 1961 een oproep van negen hervormde en negen gereformeerde predikanten om de gescheidenheid tussen de twee kerken niet langer te dulden: 'Bewogen door de verwachting van het koninkrijk Gods en de opdracht van de kerk in de wereld, zijn zij er gezamenlijk van overtuigd, dat naar eenwording gestreefd moet worden. Zij hebben zich voorgenomen stappen te doen om deze eenwording krachtig te bevorderen.' ³ Dit initiatief van 'de Achtien' vond veel weerklank, met name bij jongeren. In 1962 volgde een groot congres te Utrecht, bezocht door 4500 mensen. Daarna kwam er een gespreksgroep tot stand van de Hervormde en de Gereformeerde Jeugdraad, die door het hele land samenkomsten belegde. Uit de verslagen van deze groep werd een nota samengesteld met de titel 'Samen op Weg: De synoden van beide kerken oordeelden positief over dit stuk. Men gaf gehoor aan de aandrang van de jongeren en stelde in 1971 de intersynodale werkgroep 'Samen op weg' in.

De afwijzing van de Barmer Thesen in 1968

In 1968 en 1973 werden op de Hervormde Synode twee belangrijke stukken besproken, die later in het Samen-op-Wegproces een belangrijke plaats zouden innemen. In 1968 behandelde de Hervormde Synode het voorstel van ds. A.A. Spijkerboer, ingediend bij de classis Amsterdam, om de *Barmer Thesen* in enigszins gewijzigde vorm op te nemen in de kerkorde als een concrete uitwerking van het 'belijden in het heden, dat in artikel X wordt genoemd. Ds. G. Boer (1913-1973), de voorzitter van de Gereformeerde Bond, erkende dat de Theologische Verklaring van Barmen een moedig stuk is, ontstaan in de confrontatie met het Duitse nationaal-socialisme. Maar hij miste de belijdenis van de algemene openbaring (art. 2 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis) en het theocratische belijden uit artikel 36. Barmen was hem bovendien te weinig trinitarisch van opzet.

De bezwaren van ds. Boer lieten zich heel goed verstaan. De *Barmer Thesen* wijzen de kennis van God uit de natuur met kracht van de hand en staan daarmee recht tegenover de Nederlandse Geloofsbelijdenis artikel 2 en de Dordtse Leerre-gels hoofdstuk III en IV, paragraaf 1-4. Als er géén algemene openbaring is, kunnen mensen die nooit het Woord hebben gehoord, zich tegenover God verontschuldigen met betrek-king tot hun ongeloof. Door de ontkenning van de kennis van God uit de natuur komt er ruimte voor de gedachte van de algemene verzoening en zelfs voor de alverzoening. Uiteinde-lijk zal God iedereen toch wel zalig laten worden. Karl Barth, de voornaamste opsteller van de *Barmer Thesen* is in zijn dog-matiek maar nauwelijks aan die conclusie ontkomen. Verder roept Barmen bedenkingen op ten aanzien van het Schriftge-zag, dat versmald wordt tot het gezag van de Heere Jezus Christus. Daarmee heeft het beroep op de gehéle Bijbel inzake leer en leven geen algemeen geldende plaats meer. Niet ieder woord van de Schrift heeft goddelijk gezag.

Het genoemde voorstel van Spijkerboer om Barmen een plaats in de kerkorde te geven, werd overigens met 40 tegen 6 stemmen verworpen. Die overduidelijke afwijzing was ongetwijfeld een gevolg van het advies van de Raad voor de zaken van Kerk en Theologie, die van mening was dat Bar-men `nauwelijks zou bijdragen tot de verwezenlijking van hetgeen thans geestelijk noodzakelijk is. Toch zou Barmen in de discussie over Samen op Weg een belangrijke plaats ont-vangen.

De aanvaarding van de Konkordie van Leuenberg in 1973

Enkele maanden voor de eerste combisynode — op 17 maart 1973—ondertekenden onder meer de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evange-lisch-Lutherse Kerk de definitieve tekst van de *Konkordie van Leuenberg*. Die was het resultaat van leergesprekken op Euro-pees niveau tussen lutheranen en calvinisten in het kader van de oecumenische beweging. Die leidden tot een `formule van eendracht' of een koncordie. Het woord is afgeleid van het Latijnse woord *concordia*, dat eendracht of eensgezindheid

betekent. De naam Leuenberg herinnert aan de plaats van ontstaan: het vormingscentrum Leuenberg bij Basel. Onder het Evangelie verstaat men in dit stuk 'de heilsboodschap van Jezus Christus.'

Lutheranen en calvinisten verklaren in de *Konkordie*, dat er wel spanningen bestaan tussen beide tradities, maar dat wat hen bindt voldoende is om elkaar te erkennen. De verschillen in belijdenis zijn niet meer kerkscheidend en de wederzijdse veroordelingen zijn niet meer van toepassing. Hoewel de Her-vormde Synode de vinger legde bij een gebrek aan aandacht voor het werk van de Heilige Geest, werd de *Konkordie* in 1973 merkwaardig genoeg met algemene stemmen aanvaard. De visie op de Schrift is echter gelijk aan de versmalde benade-ring van het schriftgezag in de *Barmer Thesen*. De *Konkordie* zwijgt over de persoonlijke verkiezing door God tot zaligheid, wijst de rechtvaardige verwerping als onbijbels van de hand en geeft geen aandacht aan het werk van de Heilige Geest in verband met het geloof. Feitelijk worden door dit geschrift bepaalde passages uit de Nederlandse belijdenisgeschriften opgeheven of afgezwakt. De *Leuener Konkordie* presen-teert zich heel duidelijk als een leesregel die aangeeft hoe oude belijdenissen vandaag de dag moeten worden verstaan. De Europese overeenkomst van Leuenberg zou de mogelijk-heid openen voor het Samen op Weg gaan met de lutheranen.

Eerste fase: de combisynoden (1973-1985)

We keren terug naar het Samen op Weg-proces. De strekking van het rapport, dat de intersynodale werkgroep in 1973 op tafel legde, was duidelijk. De eenheid van de kerk is in Christus *gegeven*. Daarom moet ieder zich bekeren van de dwalingen van zijn eigen wegen. Dan zullen de kerkstructuren wel vol-gen. Het rapport van deze werkgroep leidde tot de eerste combisynode, een gezamenlijke synodevergadering, gehou-den op 15 en 16 juni 1973. De voorzitter van de Hervormde Synode, ds. J.C.H. Järg, gaf met groot enthousiasme aan, dat het tijd werd de `hervormd-gereformeerde binnenbrand' snel te blussen. In 1974 aanvaardden beide synoden een statuut voor de `gemeenschappelijke vergadering van

zouden gecombineerde synoden volgen in 1976, 1978, 1979, 1982 en 1984.

De deputaten die de combisynode van 1979 hadden voorbereid, spraken in de stukken uit dat er sprake is van 'eenheid in pluraliteit' en dat de eenheid in Christus niet mag leiden tot strenge eenvormigheid in belijdenis en dienst. De gereformeerde hoogleraar J. Plomp (1911-1990), kerkhistoricus te Kampen, gaf in deze tijd een treffende typering van de verenigde kerken, zoals hij die voor zich zag. Deze kerken zullen geen gereformeerd karakter dragen, 'gereformeerd dan genomen in de zin waarin het voorgeslacht van Afscheiding en Doleantie daarover sprak. Het zal gereformeerd zijn in meer opgerekte zin, het zal pluraal zijn:

Tweede fase: in staat van hereniging (1986-tggo)

In 1986, het jaar waarin de Doleantie van 1886 werd herdacht, sprak de combisynode uit, dat de beide kerken 'in staat van hereniging' zijn. Er verscheen een 'Verklaring van Overeenstemming' waarin gesproken wordt over een 'verbondenheid die boven onze verschillen uitgaat'. Deze verbondenheid wordt bepaald door Jezus Christus die ons heil is en ons zijn opdracht geeft. De onderlinge verbondenheid groeit vanuit de persoonlijke verbondenheid met Christus. Deze 'Verklaring van Overeenstemming' wordt geheel beheerst door het oecumenische denken. Er vindt in dit denken een concentratie plaats van de gedachten op Christus, terwijl tegelijkertijd het geheel van de Openbaring van de Drie-enige God onaanvaardbaar wordt versmald. Op de klemmende vragen naar de relatie tussen de Christus der Schriften en de leer der Schriften ontvangen we geen antwoord.

Er waren op de synode van 1986 dertien stemmen, die de staat van hereniging afwezen. H.W. de Knijff, hoogleraar te Utrecht, richtte zich tot de 'bonders' met het vermaan: 'U komt op deze synode en schiet uw kanonnen leeg. Maar u moet in gesprek treden, anders veroordeelt u uzelf tot onvruchtbaarheid.' Toch was het grondvlak van de Hervormde Kerk minder enthousiast dan ter synode bleek. Bij een raad-

procent voor vereniging was. In de Gereformeerde Kerken lag dat percentage aanzienlijk hoger. Daar was 88 procent van de gemeenten voor de hereniging. Hoewel de Hervormde Synode uitsprak, dat de staat van vereniging geen verplichting tot plaatselijk samengaan impliceert, kreeg een fundamenteel onbehagen op verschillende manieren gestalte.

De kring rond het blad *Het gekrookte riet*, dat een positie innam ter rechterzijde van de Gereformeerde Bond en pleitte voor een bevindelijke prediking, belegde op 29 augustus 1987 een ambtsdragersbijeenkomst in Maartensdijk. Daar stelde ds. Tj. de Jong: 'We blijven Hervormde Kerk en we gaan niet mee met diegenen die de SoW-kerk voorstaan; of de laatsten in aantal de meerderheid of de minderheid vormen is een tweede, in elk geval zijn zij de wettige voortzetting van de Hervormde Kerk niet.'⁴ Op 10 oktober 1987 richtten achthonderd ambtsdragers uit de kring van de Gereformeerde Bond zich te Barneveld met een *Manifest* tot de hervormde synode. Vanuit een diep verlangen naar het voortbestaan van de vaderlandse kerk, bracht de Gereformeerde Bond vijf punten onder de aandacht van de hervormde synode. Het eerste punt luidde: 'Het is onbegrijpelijk dat besloten is tot de Staat van Hereniging terwijl veertig procent van de gemeente tegen de voortgang het proces is.' Het feit dat in 1990 de Evangelisch-Lutherse Kerk ging deelnemen aan het verenigingsproces, leidde tot het vervangen van de combisynode door een triosynode.

Derde fase: nadere vormgeving en toenemend verzet

(1991-1998)

De triosynode beijverde zich om het verenigingsproces te onderbouwen met een ontwerp-kerkorde. Vijf hervormden, vijf gereformeerden en drie lutheranen bogen zich in de Werkgroep Kerkorde over die taak. In 1992 was het ontwerp gereed. Naar hervormd model werd gesproken over belijden in de gemeenschap met de belijdenis van het voorgeslacht. In het grondslagartikel werden naast de oudchristelijke symbolen en de klassieke gereformeerde belijdenisgeschriften ook opgenomen: de *Barmer Thesen*, de onveranderde *Augsburgse*

Confessie en de Konhordie van Leuvenberg. Deze drie geschriften riepen bij een groot aantal hervormd-gereformeerden ernstige bezwaren op. Het feit dat de Konkordie op gespannen voet staat met de Dordtse Leerregels was voor de bezwaarden tekenend voor de manier waarop 'de gemeenschap' met de belijdenis van het voorgeslacht moet worden gezien. Daarnaast kreeg de kinderdoop niet meer het primaat, werden kinderen toegelaten aan het Avondmaal en kregen naast het huwelijk ook andere dan huwelijkse relaties een plaats in de kerkorde.

Het gesprek over de ontwerp-kerkorde in de zomer van 1992 maakte veel los. De onvrede in de Gereformeerde Bond leidde op 21 november 1992 tot een vergadering van zestienhonderd hervormd-gereformeerde ambtsdragers te Putten. Daar werd als beleidslijn verwoord: 'We kunnen niet weg en we kunnen niet mee.'

- We kunnen principieel niet mee — evenals in 1951 — als de grondslag niet voluit gereformeerd is en de 'gemeenschap met de belijdenis' niet voluit gereformeerd is.
- We kunnen niet weg, omdat in hervormd-gereformeerde

kring 'het beginsel van afscheiding' altijd is afgewezen met een beroep op het verbond en in dat licht op de geschiedenis van de Hervormde Kerk.

De Hervormde Synode kwam als reactie op deze positiekeuze op 22 januari 1993 in een extra vergadering bijeen om te spreken met het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond. Dat was een uniek gebeuren, omdat er voor het eerst in de geschiedenis een rechtstreekse ontmoeting plaats vond tussen de synode en een modaliteitsorganisatie. Het hoofdbestuur gaf aan dat men elke gedachte aan een program voor afscheiding of voor een nieuwe doleantie afwees. De Nederlandse Hervormde Kerk is kenbaar aan haar belijdenis en aan haar geschiedenis. Nu er over de continuïteit daarvan geen duidelijkheid is, dient het SoW-proces niet verder te gaan dan een federatie van kerken. Tien maanden later — in november 1993 — verklaarde de triosynode echter een 'federatievoorstel' van de hervormd-gereformeerde afgevaardigde dr. J. Hoek

met een ruime meerderheid buiten de orde. Het zou ingaan tegen de intentie van het Samen op Weg-beleid, dat immers gericht was op vereniging. Ir.). van der Graaf, secretaris van de Gereformeerde Bond, legde daarop met onmiddellijke ingang het lidmaatschap neer van de Raad van Deputaten Samen op Weg. Hij verliet onder protest de vergadering van de synode.

De triosynode kwam de bezwaarden tegemoet in deze zin, dat de *Barmer Thesen* en de *Konhordie van Leuvenberg* werden ondergebracht in een afzonderlijk artikel, dat geplaatst werd na de artikelen over de confessie. Daarmee waren de bezwaren tegen deze geschriften niet weggenomen. Ze blijven dienen als brug voor het samengaan van de lutherse en gereformeerde traditie. Zo ondersteunt de *Konhordie* de opvatting, dat in de kerk de Dordtse Leerregels niet gelden als de enige adequate vertolking van Gods verkiezend handelen. Er zijn meer en andere visies mogelijk. Daarbij kwamen nog de bezwaren tegen de onveranderde *Augsburgse Confessie*, die leert dat de doop noodzakelijk is tot zaligheid en dat de erfzonde door de doop wordt weggenomen. Het feit dat deze Lutherse Confessie de volharding der heiligen ontkent, is in directe tegenspraak met de Dordtse Leerregels, die in hoofdstuk V met grote nadruk de volharding der heiligen belijden.

Vanuit de hervormde classes, gevraagd om consideratie inzake de kerkorde, kwam veel meer verzet dan men had verwacht. 32 van de 73 klassicale vergaderingen verklaarden onomwonden dat het herenigingsproces niet verder diende te gaan dan 'federatie'. Dat was de optie die door de besturen van de Gereformeerde Bond en de Confessionele Vereniging was bepleit.

Tijdens de synode van 1995 wees de invloedrijke, volgens ds. M.A. van den Berg oppermachtige, 'Commissie voor Kerkordelijke Aangelegenheden' (KOA) de federatiegedachte echter krachtig van de hand. Binnen de commissie KOA had men herhaaldelijk de argumenten voor of tegen federatie afgewogen. Men was echter van mening dat gelet op het bijbelse begrip eenheid, federatie een verenging zou betekenen in plaats van een vereniging. Dat was de visie van ds. A. Romein, die de KOA van binnenuit kende. 'We zijn bij alle verschillen in

traditie, geloofsbeleving en geschiedenis tot eenheid geroepen.'

De conclusie die ds. Romein niet trekt, dringt zich onafwendbaar op. De meerderheid van de synode was op basis van een oecumenische interpretatie van het begrip eenheid principieel onwillig om het verenigingsproces de gestalte te geven van een federatie. Dat was overigens reeds eerder gebleken. De commissie-Dingemans, genoemd naar prof.dr. G.D.J. Dingemans, die aan het eind van de jaren tachtig de structuur van de toekomstige SoW-kerken moest voorbereiden, bepleitte een federatief kerkverband in de vorm van een groeimodel. In 1989 werd er volgens Dingemans een coup gepleegd. De commissie werd aan de kant gezet en vervangen door een nieuwe. De opdrachtgevers zagen meer in een fusie. Ik herinner ook aan het buiten de orde verklaren van een voorstel tot federatie eind 1993. De optie van een federatie kreeg dan ook in 1995 geen enkele kans van behandeling. De daarop volgende triosynode sprak uit — zestien hervormd-gereformeerde afgevaardigden stemden tegen — dat het proces van vereniging voldoende draagvlak had en onomkeerbaar moest worden voortgezet.

Deze definitieve koersbepaling van de triosynode leidde in bepaalde delen van de Nederlandse Hervormde Kerk tot een nadere uitleg van de positiekeuze te Putten. 'Wij kunnen niet mee' werd nu uitgelegd als 'Wij gaan niet mee'. De Gereformeerde Bond onderstreepte daarom tijdens een ambtsdragersvergadering te Amersfoort in 1996 nogmaals dat het uitgangspunt van Putten geen afscheidingsgedachte bevatte. De hervormd-gereformeerden moesten nu op hun post blijven in de Nederlandse Hervormde Kerk en strijden voor het recht van de gereformeerde gezindheid, dat is: voor de gereformeerde confessie.

Er trad binnen de Gereformeerde Bond een sterke polarisatie op in verband met Samen op Weg. Ds. K. ten Klooster te Ridderkerk legde in 1996 het lidmaatschap van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond neer. Hij werd voorzitter van een Comité tot Behoud van de Nederlandse Hervormde Kerk. Dit Comité gaf een eigen periodiek uit: *Om het behoud*

van de Nederlandse Hervormde Kerk. Bezinningsdagen voor ambtsdragers en belangstellenden trokken ongeveer vijftienhonderd bezoekers.

Ook buiten de Gereformeerde Bond vond een positiebepaling plaats. De beweging rond het blad *Het gekrookte riet* schreef in oktober 1998 een ambtsdragersvergadering uit. Daar gaf dr. W.J. op 't Hof aan, dat het onmogelijk is om op de plurale basis van de SoW-kerk te gaan staan. 'Je kunt nooit in gemoede een plurale kerk met een tegenstrijdige belijdenis aanvaarden. Dat is ten diepste verloochening van het eigen standpunt.' Op 't Hof ontwikkelde een federatiemodel, waarbij de Hervormde Kerk in afgeslankte vorm blijft voortbestaan en alleen op het hoogste niveau een samenwerkingsverband met de verenigde kerk kent.

Slotfase van Samen op Weg (1998-2003)

In het vroege voorjaar van 2002 mislukte een laatste poging van Gereformeerde Bond en Confessionele Vereniging, gesteund doordrie andere organisaties, om de Hervormde Synode te winnen voor de federatieoptie in de vorm van een unie van drie kerken. De synode wees het unievoorstel af met 24 stemmen of tweederde van de afgevaardigden. Volgens de Zoetermeerse predikant ds. M.A. van den Berg had de synode geen rekening gehouden met de bezwaren van velen in den lande. Bitter en bedroefd constateerde hij: 'En als er door een synodaal besluit een absolute verwarring en verdeeldheid in de gemeenten ontstaat, dan is dat jammer voor de gemeenten... Het lijkt er haast wel op alsof de synode meent per definitie de Heilige Geest te bezitten. Alsof de Geest ook niet die wijsheid zou kunnen schenken, waarin men zich zou realiseren wat de werkelijke situatie in de kerk is, om daar ook echt rekening mee te houden.'⁵

Tegen het einde van 2002 formuleerde het Comité zes uitgangspunten voor het geval de fusie van de drie Samen op Weg-kerken een feit wordt. De algemene uitgangspunten werden doorgesproken op een besloten bijeenkomst met bijna zeventig predikanten. Men wist zich in het geval van een fusie geroepen om te blijven onder de kerkorde van de Nederlandse

Hervormde Kerk. Allereerst werd uitgesproken dat het diepe verval van de Nederlandse Hervormde Kerk tot ootmoed dient te stemmen. Bij een besluit tot fusie breekt de Nederlandse Hervormde Kerk met haar eigen geschiedenis, belijdenis en identiteit. Er ontstaat een plurale kerk die zich niet gereformeerd kan noemen wat naam en belijdenis betreft en zich losmaakt van haar eigen wortels. De reële mogelijkheid van een breuk werd aangekondigd in de zinsnede: 'Wij kunnen slechts die besluiten naleven en uitvoeren die niet in strijd zijn met Gods Woord. Vanwege onze gehoorzaamheid aan de Koning van de Kerk kunnen en wensen wij niet meegenomen te worden naar de beoogde SoW-kerk.'

Het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond erkende begin 2003 in 1996 te hebben gezegd, dat de Protestantse Kerk niet langer kan worden gezien als de 'rechtmatige voortzetting' van de vaderlandse kerk. Maar nergens had men opgeroepen tot het bewandelen van een weg buiten de besluiten van een wettig verkozen ambtelijke vergadering om. De Gereformeerde Bond had in 1996 ook duidelijk aangegeven dat men het als zijn roeping zag 'nochtans' in deze kerk te blijven. De kerk der vaders geeft ontzaglijk veel op, maar neemt haar belijdenis mee in de Protestantse Kerk in Nederland. De grondslag is weliswaar geschonden door toevoeging van andere elementen, maar de geschonden grondslag geeft ons geen vrijmoedigheid een andere weg te gaan. 'Wat geschonden is, kan hersteld worden.' Het zich niet mee laten nemen betekent een breuk met de kerk.

Vanaf het begin van 2003 gaf het Comité concrete handreikingen voor het handelen van ambt dragers en gemeenteleden, waarbij ook de hulp van nieuw te vormen noodclasses in het vooruitzicht werd gesteld. Men bleef echter hopen op een koerswijziging in het synodebeleid, die leiden zou tot het aanbieden van een federatief verband.

In een laatste poging om de gelederen te sluiten had het moderamen op 15 mei 2003 aan de kerkenraden de notitie *Verbonden met het gereformeerde belijden* aangereikt. Daarin werd beklemtoond dat de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland het mogelijk maakt 'om persoonlijk en als

gemeente binnen de Protestantse Kerk in Nederland op een voluit gereformeerde grondslag te blijven.' Alleen de Gereformeerde Bond ging, al was het schuchter, hiermede akkoord. Een scheuring leek onafwendbaar. Zo gingen de hervormd-gereformeerden tot op het bot verdeeld op weg naar 12 december 2003, de datum waarop de Hervormde Synode zich moest uitspreken over de fusie van de drie kerken met een tweede meerderheid.

De triosynode publiceerde op 13 juni 2003 bij gelegenheid van de aanvaarding van het verenigingsbesluit in eerste lezing een *Verklaring*, waarin het verlangen werd uitgesproken van de drie kerken om zich te verenigen in de Protestantse Kerk van Nederland. Het oecumenisch motief is daarin allesoverheersend: 'Wij weten ons gedragen door Jezus Christus, onze Heer en Verlosser, die voor de eenheid van Zijn kerk heeft gebeden. Opziend naar Hem hebben wij elkaar gezocht. In Hem alleen zoeken en vinden wij onze eenheid... De opgestane Heer heelt wat verdeelt.'⁶

De beslissende vergadering van de Hervormde Synode van 12 december 2003 begon met de bespreking van een aanvulling op het oorspronkelijke verenigingsbesluit. Daarin ontvingen bezwaarde hervormde gemeenten het recht om zich — zonder af te doen aan de vastgestelde kerkorde van de verenigde kerk—gebonden te weten aan de klassieke gereformeerde belijdenisgeschriften. Ds. A.W. van der Plas, de synodepreses stelde in zijn openingswoord: 'Men mag zich daarbij op het inrichten van het leven van de gemeente baseren en dat als regel hanteren... Door dit nog eens duidelijk vast te leggen, kan de synode een eenduidige waarborg geven aan allen die zich afvragen of ze met een goed geweten hun plaats in de Protestantse Kerk kunnen innemen. Wij mogen elkaar niet loslaten.'⁷ Vervolgens aanvaardde de synode fusievoorstel, dat werd aanvaard met 51 stemmen voor en 24 stemmen tegen. Dat was slechts twee stemmen minder dan de 26 die er nodig waren geweest om het voorstel tot federatie van de kerken op 1 april 2004 te verwerpen. Bij de synode van de Evangelisch-Lutherse Kerk en die van de Gereformeerde Kerken was het aantal tegenstemmers gering: zes afgevaardigden in beide

kerkelijke vergaderingen. 's Avonds werd tijdens een dienst in de Domkerk te Utrecht, die werd bijgewoond door koningin Beatrix, het verenigingsbesluit ondertekend door de drie voorzitters: de hervormde ds. A.W. van der Plas, de gereformeerde ds. J.G. Heetderks en de lutherse predikante ds. I. Fritz.

Het ontstaan van de Hersteld Hervormde Kerk

In de dagen na 12 december 2003 bleek duidelijk dat de door de synode aangereikte aanvulling op het verenigingsbesluit de bezwaarden niet heeft kunnen overtuigen. Op 30 december maakte dr. W.J. op 't Hof tijdens een persconferentie te Nederhemert bekend, dat dertig gemeenten zich tot de burgerlijke rechter zouden wenden. Het ging om een uitspraak over de vraag of deze gemeenten het recht hebben te beslissen niet toe te treden tot de Protestantse Kerk in Nederland en dit met behoud van naam en bezit. Men wilde zich niet schikken naar de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland en wilde voortzetten wat men altijd is geweest: de Nederlandse Hervormde Kerk, die exclusief gereformeerd is. Het aantal gemeenten dat zich achter dit initiatief schaarde, zou spoedig verdubbelen. Op initiatief van het Comité vormde zich begin 2004 een Convent van principieel bezwaarde kerkenraden, dat zich tot taak stelde voorbereidingen te treffen voor het kerkelijke leven na 1 mei 2004, de datum waarop de Protestantse Kerk in Nederland een feit zou worden. Op de vergadering van het Convent op 31 januari te Elspeet verklaarden zestig kerkenraden, vertegenwoordigd door circa zevenhonderd ambtsdragers, dat zij besloten hebben om buiten de Protestantse Kerk in Nederland te blijven, tenzij de synode hen alsnog een federatie zou aanbieden. In een appèl op het bestuur van de Hervormde Synode zeggen zij:

‘Wij geloven dat we in de gereformeerde belijdenis de taal van de Schrift spreken. Het is de taal van het hart van de bruid die op de meest innige wijze antwoord geeft op het Woord van de hemelse Bruidegom. Wij kunnen onze Heere op geen andere wijze belijden dan in deze leer.

Wij kunnen onze jawoorden derhalve niet door een kerkelijk besluit laten hechten aan een andere belijdenis. Wij zouden niet oprecht zijn voor God en de kerk als we het geloof op een andere manier zouden belijden dan we dat geslachten lang gedaan hebben. Wij zijn niet in staat de nieuwe grondslagen te aanvaarden om er vervolgens innerlijk afstand van te nemen. Wij weten ons voor Gods aangezicht geroepen om te blijven bij hetgeen wij hebben geleerd en ook kerkelijk het toevertrouwde pand te bewaren, zowel plaatselijk als bovenplaatselijk.

Zeer geachte synode van onze Nederlandse Hervormde Kerk, wij smeken u vurig om onze gewetensnood te peilen. (...) Wij zijn niet uit op scheuren, maar indien u op de ingeslagen weg doorgaat, bent u bezig zich kerkelijk van ons los te scheuren. Wij menen bescheiden en beslist dat we onze enige Koning Jezus Christus meer gehoorzaam moeten zijn dan de synode.

Geliefde synode, breekt u alstublieft niet met het geloof van de Nederlandse Hervormde Kerk. Breekt u alstublieft niet menen hen voor wie het geloof van de Nederlandse Hervormde Kerk onopgeefbaar is en die dat ook kerkelijk wensen te belijden.¹⁸

Van de zijde van het synode volgden er drie reacties op dit appèl. Op 28 januari 2004 plaatste het moderamen een *Open brief* in de dagbladpers, waarin men nogmaals beklemtoonde dat men op basis van een ‘Verklaring’ van de kerkenraad in de Protestantse Kerk in Nederland kerk en gemeente kan zijn zoals men dat nu is. Ook werd het Convenant van Alblasterdam door de synode aanvaard als tegemoetkoming aan de bezwaarden. Daarin spreken dertien gemeenten uit dat men zijn plaats binnen de Protestantse Kerk in Nederland inneemt, blijft staan op het fundament van Schrift en belijdenis, doch de *Augsburgse Confessie* niet zonder meer aanvaard en de *Barmer Thesen* en de *Konkordie van Leuenberg* verwierpt. Tenslotte werd op 11 maart de motie-Burggraaf aangenomen, die aan bezwaarde hervormde gemeenten de status toekende van ‘hervormde gemeente van bijzondere aard. Daarmee

mochten deze gemeenten zich ten volle gebonden weten aan de klassieke gereformeerde belijdenisgeschriften. Van de zijde van de bezwaarden werd echter beklemtoond, dat men zich om des gewetens wil niet kon voegen in een kerk die een plurale belijdenis heeft. Dat was en is het grote verschil met de Kerkorde van 1951. De hervormde gemeenten van bijzondere aard blijven immers wel onderworpen aan de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland, die een principieel onaanvaardbare grondslag heeft.

Op 30 april 2004 volgde de ontkenning. Vijfenvijftig hervormde kerkenraden ondertekenden te Garderen een notariële akte, waarin werd vastgelegd dat zij niet meegaan in de Protestantse Kerk in Nederland, het als hun roeping zien in meerdere vergaderingen bijeen te blijven komen en kerkelijke gemeenschap te oefenen op basis van de hervormde Kerkorde van 1951. De akte werd van kracht op 30 april om 24.00 uur toen ook de Protestantse Kerk in Nederland een feit werd. Op 1 mei kwam te Opheusden een noodsynode bijeen. De synode koos als voorlopige naam Hersteld Nederlandse Hervormde Kerk. De Protestantse kerk in Nederland verklaarde daarop dat eenenveertig predikanten waren ontheven van hun ambt en dat in dertig gemeenten ongeveer tweehonderd ambtsdragers van hun ambt waren losgemaakt. De Hersteld Hervormde Kerk telt anno 2006 volgens een ruwe schatting ongeveer vierenvijftigduizend leden. Er zijn circa 125 gemeenten en preekplaatsen en 65 dienstdoende predikanten. Zo eindigde Samen op Weg in een fusie van kerken en een scheuring van de Nederlandse Hervormde Kerk en van de Gereformeerde Bond daarbinnen. De gereformeerde gezindte vertoonde nieuwe breuken. Opnieuw kwam haar grote zwakte, het gebrek aan eenheid, openbaar. Wie zou niet wenen?

Waardering

i. Onderschatting van de moderne oecumene?

Het is nog te vroeg om een afgewogen historisch oordeel te geven over het S.O.W.-proces, dat leidde tot fusie en breuk.

vraag of de behoudende hervormden de ideologische kracht en doelstelling van de moderne oecumene voldoende tijdig hebben onderkend. Werd 'De oproep van de Achtien' op 24 april 1961 die leidde tot een brede beweging in de kerken, onderkend als het eerste signaal van een mogelijke fusie? Of heeft men die niet lange tijd niet werkelijk voor mogelijk gehouden? Het blijft merkwaardig, dat de Hervormde Synode in 1973 de Konkordie van Leuenberg met algemene stemmen aanvaardde. Weliswaar stond deze verklaring toen niet in een kerkpolitiek kader zoals dat in de eindfase van Samen op Weg het geval was. Dat neemt niet weg dat we bij de Konkordie te maken hebben met een uitgesproken oecumenisch document. Opvallend is ook dat de discussie onder de orthodox-hervormden pas echt op gang kwam na de aanvaarding van de *Concept Kerkorde van de Verenigde Reformatorische Kerk in Nederland* door de triosynode van 9 en 10 oktober 1992.

2. De beslissende betekenis van het oecumenisch motief

Door het gebruik van een federatief groeimodel had men de breuk in de Hervormde Kerk, gelet op de talrijke verklaringen die bezwaarde hervormde organisaties en personen aflegden, kunnen voorkomen. De vergadering van de trio-synode van 12 en 13 november 1993 verklaarde echter een voorstel om tot een federatie te komen met een ruime meerderheid buiten de orde. Samen op Weg was gericht op vereniging en niet op federatie. Dat was het allesoverheersende motief. Men koos op basis van een moderne oecumenische interpretatie van het begrip eenheid voor een fusie met de Gereformeerde Kerken in Nederland en de kleine Evangelisch-Lutherse Kerk in Nederland, die niet meer dan 4000 overwegend vrijzinnige leden telt. Daarvoor moest de vorming van een federatie, waarbij de eenheid van de orthodox-gereformeerde belijders in de Hervormde Kerk kon worden behouden, wijken.

De Nederlands Hervormde Kerk bestaat niet meer. Kerkrechtelijk gezien is de Protestantse kerk in Nederland ongetwijfeld degene die ook deze kerk voortzet. Historisch en confessioneel is er naar het mij voorkomt landelijk gezien geen

sprake van continuïteit. Wel is er in 2004 in de Protestantse kerk in Nederland, evenals in 1834 en 1886 in de Nederlandse Hervormde Kerk, een belangrijke groep gereformeerde belijders achtergebleven die deel blijft uitmaken van de gereformeerde gezindte.

3. De plurale kerk en gereformeerd kerkelijk leven

De midden-orthodoxie in de Nederlands Hervormde kerk en het moderne theologische denken in de Gereformeerde Kerken in Nederland hebben elkaar in het S.O.W.-proces gevonden en omhelsd. In 1990 stapten de lutheranen in de rijdende trein. Zo kreeg de moderne oecumenische reductie van het belijden tot het geloof in Christus gestalte in een plurale kerk. De gereformeerde belijdenis was daarmee gedegradeerd tot een traditie naast andere tradities. Men mag op basis van een nauwgezette omschrijving van de eigen identiteit plaatselijk nog 'voluit' gereformeerd zijn, maar op de classicale en landelijke vergaderingen heeft de pluraliteit het voor het zeggen. De ene traditie moet daar immers de andere erkennen en respecteren. Zal voluit gereformeerd kerkelijk leven op die basis nog mogelijk zijn?

Noten

1. De volledige tekst van *Kerkorde van de Nederlandse Hervormde kerk (1951)* geeft P. van den Heuvel, *De Hervormde Kerkorde. Een praktische toelichting*, Zoetermeer, 1991, blz. 413-424.
2. Geciteerd bij J. van der Graaf, *De Nederlandse Hervormde kerk belijdend onderweg*, Kampen, 2003, btz. 183-184.
3. J. Koffeman, *Samengebracht. Documentatie rond het ontstaan van de Protestantse kerk in Nederland*, Zoetermeer, 2005, blz. 190-191. (Bijlage 1, Document 34. De oproep van de Achttien, 24 april 1961)
4. Tj. De Jong, 'Samen op Weg en ons zijn in de Hervormde Kerk' In: *Het gerookte riet*, 11 september 1987.
5. M.A. van den Berg, 'Hervormde synode speelt met vuur. Vertegenwoordiging van classes is verre van evenredig'. In: *Reformatisch dagblad*, 18 juni 2002.

6. J. Koffeman, *Samengebracht*, Zoetermeer, 2005, blz. 55 (Document 6. Verklaring van de triosynode van het verenigingsbesluit in eerste lezing).
7. 'Vertangen en grote zorg op historische dag', *Reformatisch Dagblad*, 12 december 2003.
8. 'Wij zijn niet uit op breuken en scheuren', *Reformatisch dag-*

Ten slotte

GROEN VAN PRINSTERER heeft ons geleerd dat de identiteit van de gereformeerde gezindte wordt bepaald door het ondubbelzinnig en onbekrompen handhaven van de gereformeerde belijdenis of de Formulieren van Enigheid. Hoe is het mogelijk, dat er bij een zo fundamentele overeenstemming toch zulke diepgaande verschillen binnen de gereformeerde gezindte zijn opgetreden?

Ongetwijfeld spreken op de achtergrond de individualisering en het verlies aan zicht op de kerk mee, die in het gezelschapsleven van de achttiende en negentiende eeuw aanwezig waren. Eén gegeven lijkt van bijzonder belang. De verbondsl eer werd tijdens en na de Reformatie geleidelijk aan ontwikkeld. Daarom treffen we in de Nederlandse belijdenisgeschriften nog geen afgeronde verbondsl eer aan, zoals dat bijvoorbeeld in de *Westminster Confessie*, die van later datum is, wel het geval is. Dit betekende, dat er in de praktijk ruimte was voor een voortdurende strijd over verbond en doop die tot verschillende verbondsbeschouwingen leidde en tot bijna evenveel verschillende kerken. Zo ver was het nooit gekomen als er meer zicht was gebleven op de betekenis van de eenheid van de kerk van Christus.

Twee hoofdstromingen

De eigenheid van de theologie van de gereformeerde gezindte herbergt kennelijk ook een verscheidenheid. De vergelijking van de kaarten in de kerkhistorische atlas, die we hebben nageslagen, geeft aan dat er duidelijk twee hoofdstromingen

kunnen worden onderscheiden. Er is een orthodox-verbondsmatige stroming, die vooral wordt vertegenwoordigd door de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), een deel van de Christelijke Gereformeerde Kerken en een gedeelte van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland en wellicht ook een klein deel van de Hersteld Hervormde Kerk. In deze stroming zijn de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) de grootste kerkelijke gemeenschap.

Daarnaast staat de orthodox-bevindelijke stroming, die bestaat uit de Gereformeerde Gemeenten, de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, de Oud-Gereformeerde Gemeenten, een deel van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk van Nederland, het overgrote deel van de Hersteld Hervormde Kerk, alsmede een gedeelte van de Christelijke Gereformeerde Kerken. Binnen deze stroming vormen de Gereformeerde Gemeenten, die theologisch gezien min of meer een middenpositie innemen, het grootste kerkverband.

Verootmoediging en opdracht

Is er enig perspectief op het herstel van de eenheid in de gereformeerde gezindte? Wij hebben in het licht van de ontwikkelingen in de gereformeerde gezindte geen enkele reden om ons boven andere gedeelten van ons volk te verheffen. Gods kerk is verdeeld, gescheurd, versplinterd. Onze zonden zijn de diepste oorzaak van alle scheidingen en breuken in Gods kerk. Wij wijzen de inzichten van de moderne oecumene af, omdat die leiden tot een dynamische opvatting van de belijdenis, een schriftkritische visie op het Woord en het zogenaamde Christus-monisme, waarbij het geloof in Christus los wordt gemaakt van de gehele Schrift. Tegelijkertijd beseffen we niet meer dat de kerkelijke gescheidenheid van orthodox-gereformeerde belijders zonde is voor God. We zien niet meer dat er een oordeel rust op de gereformeerde gezindte. Zolang we dat niet zien en niet belijden, zal elke echte toenadering tot andere kerken binnen de gereformeerde gezindte ontbreken. De Heere, de God van het verbond der genade, vervult echter getrouw Zijn Woord. Hij bouwt ook vandaag de dag Zijn kerk

dwars door onze kerkelijke verdeeldheid heen. De kerk is een zaak van geloof. Er zijn ook vandaag de dag tekenen van hoop.

We hopen van harte, dat wij, staande in een ver ontkerstende maatschappij, meer oog zullen ontvangen voor hetgeen men in het gereformeerd belijden gemeenschappelijk heeft. Doordat kerken zich ten opzichte van elkaar profileerden, zijn sommige verschillen jaren achtereen onnodig zwaar aangezet en tot kerkscheidende factoren geworden. Wij hebben het zo nodig dat de Heilige Geest ons aangordt om elkaar te zoeken. Dan alleen ontstaat de bereidheid om echt te luisteren naar het Woord, naar de confessie, naar de gereformeerde theologie, naar elkaars opvattingen. Dan alleen zullen we mogelijkheden vinden om dit soort verschillen te overbruggen. Het is ons gebed en onze hoop, dat de eenentwintigste eeuw een vereniging van kerken binnen de gereformeerde gezindte zal brengen op basis van de onverkorte gereformeerde belijdenis en eenheid in geloofsbeleving. Dat vraagt om belijdenis van zonde, verootmoediging voor God en voor elkaar. Dat vraagt om biddend opzien tot Christus, de Koning der Kerk, om wijsheid en om het vinden van mogelijkheden om elkaar te ontmoeten en echt te leren verstaan. Dat vraagt niet alleen om een geschreven consensus, maar ook en vooral om een geestelijke herkenning van elkaar op landelijk en plaatselijk vlak.

*Keer weer, o God der legermachten,
tot ons, die op uw bijstand wachten!
Zie uit den hogen hemel neer,
herstel Uw wijnstok als weleer,
de stam der liefd' Uws Zoons geplant,
dien Gij gesterkt hebt door Uw hand.*

Psalm 80:9

Literatuur

Algemeen

Haitjema, Th. L., *De nieuwere geschiedenis van Nederlands Kerk der Hervorming. Van Gereformeerde Kerkstaat tot Christusbelijdende Volkskerk*, 's-Gravenhage, 1964.

Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*. Kampen, 1986³

Selderhuis, Herman J. (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen, 2006, hoofdstuk 6 en 7.

Verlichting en Afscheiding

Algra, H. *Het wonder van de negentiende eeuw. Van vrije kerken en kleine luyden*, Franeker, 1976⁴.

Bakker, W. e.a. (red.), *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis*, Kampen, 1984.

Deddens, D. en J. Kamphuis, *Afscheiding-Wederkeer. Opstellen over de Afscheiding van 1834*, Haarlem, 1984⁵.

Veldman, H., Hendrik de Cock. *Afgescheiden en toch betrokken*, Bedum, 2004.

Groen van Prinsterer en het ontstaan van de gereformeerde gezindte

Bouwman, H., *De crisis der jeugd. Enige bladzijden uit de geschiedenis van der kerken der Afscheiding. Opnieuw uitgegeven met een woord ter inleiding van dr. C. Smits*, Kampen, z.j.² [1976].

Een staatsman ter navolging. Groen van Prinsterer herdacht (1876-1976), z.p., 1976.

Kole, I.A. (red.), *De gereformeerde gezindte anno Domini 2000*, Kampen/ Gouda, 2000.

Zwaag, W. van der, *Twaalf Réueilgetuigen. Willem Bilderdijk en zijn geestverwanten*, Barneveld, 2003.

Rondom de Doleantie

1886. Jaar van de Doleantie. Themanummer Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw, januari 1986, nr. 22-23.

Abma, G. en J. de Bruijn (red.), *Hoedemaker herdacht*, Baarn, 1989.

Bakker, W. e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis*, Kampen, 1986.

Wolthuis, L.J. e.a. (red.), *De Vereniging van 1892 en haar geschiedenis*, Kampen, 1992.

Kerkelijke bewustwording en denominatievorming rond het begin van de twintigste eeuw

Drayer, M., W. van't Spijker, J.H. Velema, *En toch niet verteerd. Uit de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerken sinds 1892*, Kampen, 1982.

Golverdingen, M., *Om het behoud van een kerk. Licht en schaduw in de geschiedenis van de Gereformeerde Gemeenten 1928-1948*, Houten, 20052.

Graaf, J. van der, *Helen of delen? Hervormd kerkelijk leven in en met de Gereformeerde Bond, 1906-1951*, Kampen, 1978.

Hille, H., *Tweestromenland. De geschiedenis van de oud-gereformeerden in de eerste helft van de twintigste eeuw*, Putten, 1996.

Post, J.E., *Gereformeerd zijn en blijven, een wankel evenwicht?! Een historisch sociologisch onderzoek van de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde kerk en de Christelijke gereformeerde Kerken in de twintigste eeuw*, Heerenveen, 1998 (dissertatie).

Redactie bibliotheek van de kleine kerkgeschiedenis, *De vereniging van 1907. De vereniging van de Ledeboeriaanse gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten onder het kruis*, Houten, 1984.

Spijker, W. van 't e.a. (red.), *Een eeuw christelijk-gereformeerd. Aspecten van 100 jaar Christelijke Gereformeerde Kerken*, Kampen, 1992.

Vergunst, P.J., *Uw Naam geef eer. Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006*, Zoetermeer, 2006.

Breuken en breuklijnen tussen 1944 en 1979

Brink, G. van den en H.J. van der Kwast, *Een kerk ging stuk. Relas van de breuk die optrad binen de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) in de jaren 1967-1994*, Amsterdam, 1992.

Deddens, D en M. te Velde (red), *Vrijmaking-Wederkeer. Vijftig jaar Vrijmaking in beeld gebracht 1944-1994*, Barneveld, 1994.

Douma, J. *Hoe gaan wij verder? Ontwikkelingen in de gereformeerde kerken (vrijgemaakt)*, Kampen, 2001².

Endedijk, H.C., *De Gereformeerde Kerken in Nederland. Deel II 1936-1975*, Kampen, 1992.

Staalduine, Th. J.S. van, *Om de lijn der Afscheiding. Prof. dr. H.M. den Hartogh en de vrijmaking van 1944*, Heerenveen, 2004 (dissertatie).

Steenblok, C., *De bestaansgrond der gemeenten. Oorspronkelijk geschreven als artikelen in 'De Wachter Sions' in de jaren 1960-1963*, Gouda, 1974.

Het oecumenisch denken, Samen op Weg en de breuk van 2004

Brochurereeks *De Kerk op het spel*, Heerenveen (1997-2003) en andere brochures van het Comité tot behoud van de Nederlandse Hervormde Kerk.

Graaf, J. van der (samensteller), *Samen op Weg gezegd en geschreven*, Knipselboek 1,11, III, Maassluis-Hellevoetsluis, 1993, 1994, 1996.

Graaf, J. van der, *De Nederlandse Hervormde Kerk belijdend onderweg 1951-1981-2001*, Kampen, 2003.

Hoofdbestuur Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland, *Hervormd gebleven. Het spoor van de Gereformeerde Bond na 1 mei 2004*.

Koffeman, L.J., *De oecumenische beweging*, Kampen, 2005.

Koffeman, L.J., *Samengebracht. Documentatie rond het ontstaan van de Protestantse kerk in Nederland*, Zoetermeer, 2005.

Wallet, B., *Samen op Weg naar de Protestantse Kerk in Nederland. Het verhaal achter de vereniging*, Zoetermeer, 2005.

|